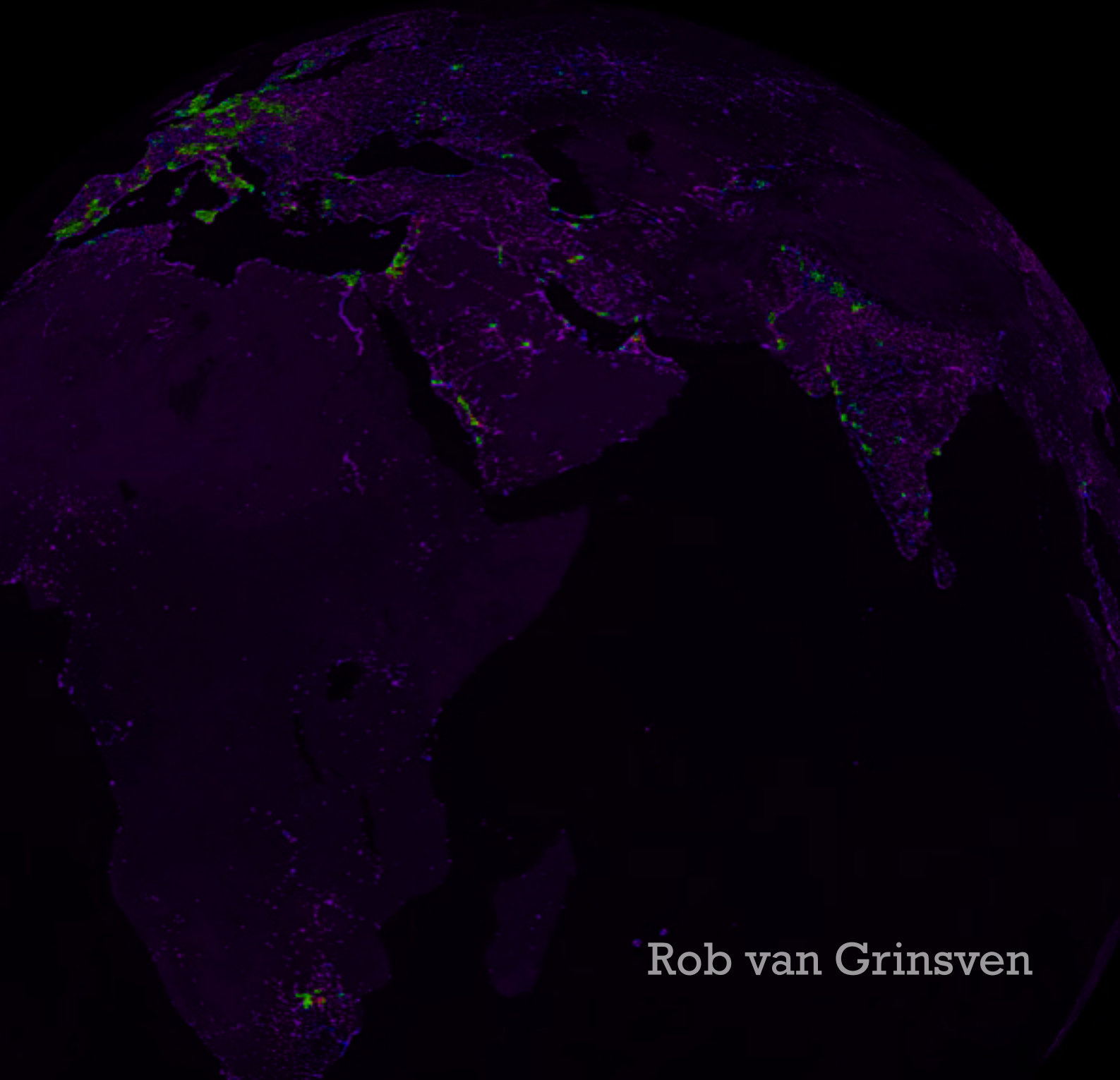


Het Netwerk Imaginaire

een analyse van de netwerkmaatschappij
als metafoor van het moderne verlangen




Rob van Grinsven

HET NETWERK IMAGINAIRE

Het Netwerk Imaginaire

Een analyse van de netwerkmaatschappij als
metafoor van het moderne verlangen

Rob van Grinsven

 2010, Rob van Grinsven

Deze tekst is uitgegeven onder een Creative Commons licentie 3.0.

De gebruiker mag het werk kopiëren, verspreiden en doorgeven onder de voorwaarden van naamsvermelding, gebruik voor niet-commerciële doeleinden en het niet produceren van afgeleide werken.

<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/nl/>

Verzorging omslag

Bewerking afbeelding *Astrofacts!* (<http://astrofacts.wordpress.com>)

Rob van Grinsven, Utrecht.

Voor J.A. Dautzenberg (1944-2009)

Inhoud

<i>Dankbetuiging</i>	9
Proloog: Het paradigma van de netwerkmaatschappij	11
I. De netwerkmaatschappij	15
I.I. Het netwerk als metafoor voor de maatschappij	17
I.II. Het discours van de netwerkmaatschappij	20
II. Het technologisch imaginaire	25
II.I. Het imaginaire bij Lacan	27
II.II. Het technologisch imaginaire in de mediawetenschappen	34
II.III. Herdefiniëring van het technologisch imaginaire	42
III. Het netwerk imaginaire	47
Epiloog: De metafoor van het moderne verlangen	55
<i>Literatuur</i>	57

Dankbetuiging

Deze bachelor eindschrift is in het kader van een ongenoegen met middelmatigheid (hier niet gebruikt in de definitie van Henk Oosterling) een aardig uit de hand gelopen grap geworden. De omvang die het uiteindelijke werk heeft gekregen doet me reeds huiveren voor het traject van de master thesis. Ik heb gepoogd kort doch volledig te zijn. In dat eerste heb ik jammerlijk gefaald, wellicht door mijn toewijding in ieder geval voor het laatste te slagen. Gelukkig is deze scriptie in omvang nog *enigszins* beperkt door de waardevolle feedback van een aantal mensen wiens bekwaamheid, oprechte interesse en zinvolle suggesties bijgedragen hebben aan een verbetering van dit onderzoek. Ik wil Marijn Speth en Samuel Zwaan bedanken voor de zinvolle discussies, hun suggesties en hun bereidheid tot het formuleren van feedback op een zeer korte termijn. Daarnaast ben ik prof. dr. Antoine Mooij dank verschuldigd voor zijn verheldering van Lacan en zijn bereidheid dit deel te controleren op fouten. Tenslotte wil ik mijn begeleidster drs. Marianne van den Boomen bedanken voor de toelating bij het thema sociale en technologische netwerken, haar zinvolle suggesties, het stimulerende vertrouwen en haar coulante omgang met deadlines.

Rob van Grinsven

Utrecht, April 2010

Proloog:

Het paradigma van de netwerkmaatschappij

De opkomst en ontwikkeling van “nieuwe” technologie gaat altijd vergezeld met verhalen; er ontstaat een discours, een praktijk van schrijven en spreken, van utopische en dystopische toekomstprojecties. Wat er gezegd, en dientengevolge niet gezegd wordt, en *hoe* we spreken, bepaalt ons beeld van de wereld (Foucault 1988: 9, 63-4). Om het “nieuwe” in te kaderen en te beschrijven vieren associaties en metaforen hoogtij. We proberen nieuwe technologieën in termen van het bekende te beschrijven omdat dit de enige manier is waarop we ze begrijpelijk kunnen maken.¹ Metaforen bepalen zo, omdat deze beeldspraak berust op een vergelijking, de grenzen van hoe we over deze nieuwe technologieën nadenken.

De ontwikkeling van de zogenaamde “nieuwe media”² hebben er gaandeweg toe geleid dat veel filosofen, theoretici en wetenschappers de samenleving zijn gaan beschrijven en analyseren in termen en metaforen kenmerkend voor de nieuwe media. Een van de belangrijkste hedendaagse termen waarin gesproken wordt is het netwerk (o.a. Van Dijk 1999; Castells 2001; Castells 2010; Barney 2004;). Het begrip netwerk wordt veelal gebruikt als een referent naar een fysiek net van verbindingen zoals een wegennet, die we technologische netwerken noemen, of een “onzichtbaar” net van relaties tussen personen, waarbij we spreken over sociale netwerken. Met de opkomst

¹ Dit is door McLuhan het *horseless carriage syndrome* genoemd: een auto wordt beschreven als een “rijtuig-zonder-paard” of “paardenloos rijtuig”; een film als “moving pictures” / “movies”; radio in Engeland oorspronkelijk als draadloze telegraaf, “wireless telegraphy” (afgekort naar “wireless”; dat nog steeds een negatief gedefinieerde term is), et cetera (McLuhan 2002: 197, 315, 328).

² Waar ik met de zeer brede term “nieuwe media” naar refereer is het proces van digitalisering en convergentie (het in elkaar samenvloeien van media) en de ontwikkeling en het gebruik van de computer die dit proces bewerkstelligt heeft. Voor dit onderzoek is met name de ontwikkeling van het internet als een netwerk van computers, en het daarop geconstrueerde World Wide Web, van belang.

van de technologische netwerken van nieuwe media zoals mobiele telefonie en internet wordt steeds vaker beweerd dat technologische en sociale netwerken steeds meer overlappen (e.g. Wellman et al. 1996).

In het eerste deel van het eerste hoofdstuk zal ik de bewering proberen te staven dat de term “netwerk” een metafoor is; een idee met ideologische³ en utopische⁴ connotaties. Het idee van een netwerk is toepasbaar op allerlei fenomenen, zoals relaties tussen personen, de samenwerking van instituten, bedrijven en landen, communicatie in het algemeen, of de werking van het lichaam. De eenentwintigste eeuw lijkt gedomineerd te gaan worden door dit paradigma van het netwerk. Dit onderzoek zal zich daarom richten op hoe de metafoor van de netwerkmaatschappij gebruikt wordt voor analyse en beschrijving van de mens en de samenleving en wat vooral de technologisch imaginaire implicaties hiervan zijn.

De term imaginaire komt oorspronkelijk uit de psychoanalyse van Jacques Lacan die het in een triade van het reële, het imaginaire en het symbolische gebruikt. Het technologisch imaginaire, dat betrekking lijkt te hebben op utopische discoursen van een (nabije) toekomst van volledigheid/eenwording van het subject en/of de samenleving, is een lastige mediawetenschappelijke toeëigening van Lacaniaans gedachtegoed. Ik spreek in de voorlopige definitie van “lijken” omdat de term in de media- en communicatiewetenschappen, zo zal blijken uit het tweede hoofdstuk, op de meest uiteenlopende wijzen gehanteerd wordt, doch vrijwel nooit gepaard gaat met een definitie. Er lijkt in veel gevallen een totaal eigen invulling te zijn gegeven aan Lacans oorspronkelijke idee, waarvan over het algemeen nog maar weinig over is gebleven. Ik zal dan ook pleiten voor een terugkeer naar Lacan om het technologisch imaginaire tot een duidelijker en bruikbaar analytisch concept te maken.

In mijn onderzoek richt ik me primair op het *wetenschappelijke discours* van de netwerkmaatschappij. De socioloog Manuel Castells is in dezen cruciaal. Zijn theorie over de informatie en netwerkmaatschappij behoort tot de meest invloedrijke

³ Ideologie wil ik in deze scriptie algemeen definiëren als een geïnstitutionaliseerd geheel of systeem van ideeën, opvattingen en regels over de structuur en de werking van de maatschappij. Waarbij ik de negatieve connotatie van een prescriptieve doctrine, die vooral wordt aangenomen in plaats van op een zeker descriptieve bewijslast te steunen, bewust laat doorklinken in mijn gebruik (de problematiek van descriptief bewijs/feiten/waarheid daargelaten).

⁴ Utopie definieer ik eveneens algemeen als een onmogelijke werkelijkheid met de belangrijke resonantie van een ideaalbeeld (met zowel positieve als een negatieve connotaties). Utopische/ideale ideeën zijn stuwend voor handelen en daarmee een belangrijke factor in de constructie van de ideeën, opvattingen en regels in een zich vestigende ideologie. De twee begrippen hangen dan ook nauw samen. De utopische formulering gaat meestal aan de ideologische vorming vooraf, waarna er een flexibel samenspel van de twee plaatsvindt (Flichy 2007: 11-2).

van het discours. Het netwerk imaginaire wordt hier volledig betrokken op de samenleving; Castells neemt netwerken en internet als het voorbeeld bij uitstek kenmerkend voor hoe de hedendaagse samenleving geordend en bepaald is. Hij zal vanwege zijn belang en invloed een centrale plaats innemen in de analyse.

Andere auteurs van belang zijn: Jan van Dijk, die als een van de eerste de samenleving beschreef met de netwerkmetafoor; Felix Stalder, die in zijn reflectie op de netwerkmaatschappij vertrekt vanuit Castells; Barry Wellman et al., die de overlap tussen en het samenvallen van technologische en sociale netwerk specifiek bestuderen vanuit een sociologisch perspectief; Jörg Raab en Patrick Kenis, die deels voortbouwen op en deels reflecteren op het discours van de netwerkmaatschappij en daarbij enkele belangrijke concepten introduceren; en tenslotte Darin Barney, een opkomende filosoof communicatiewetenschappen die een kritische reflectie geeft op het gebruik van de netwerkmaatschappij. Kernvragen zijn: Hoe hanteren de verschillende auteurs de term netwerk? Waaruit blijkt dat het als een metafoor voor de maatschappij wordt gebruikt? Waarin zitten de verschillen tussen de auteurs? En wat is het technologisch imaginaire karakter van de netwerkmetafoor?

In een analyse van het wetenschappelijke discours acht ik het zinvol een onderscheid te maken tussen drie soorten bronnen: de construerende, uitbouwende en reflecterende bronnen. Allen dragen bij aan de vorming van het discours, maar ze vervullen belangrijke verschillende functies. Deze verschillende soorten bronnen volgen elkaar logischerwijs min of meer chronologisch op; er moet immers eerst een discours opgeworpen worden dat vervolgens wordt uitgebouwd, voordat men er echt zinvol op kan reflecteren. Desalniettemin bestaat er tevens een hoge mate van overlap tussen de drie soorten bronnen.

Het eerste slag publicaties, de construerende of vormende literatuur, behoort tot de groep die een grote bijdrage leveren aan de constructie van het oorspronkelijke discours. Deze zijn vaak geschreven door de wetenschappers, filosofen en theoretici die als eerste een potentieel discours vormen met de introductie van belangrijke termen en originele ideeën. Als er twee auteurs te noemen zijn die verantwoordelijk zijn voor het opwerpen van de term “netwerkmaatschappij” om hedendaagse maatschappelijke ontwikkelingen mee te beschrijven dan zijn het wel Jan van Dijk en Manuel Castells. Beiden gelden als bepalend voor het vormen van dit discours.

Felix Stalder en Barry Wellman et al. treden meer in de voetsporen van Castells en Van Dijk; ze gebruiken hun termen, verwijzen impliciet of expliciet naar

hen en bouwen hun betoog in navolging van hun visies. Hun onderzoeken behoren dan ook meer tot het uitbouwende soort publicaties, waarin impliciet de noties van de construerende wetenschappers aangenomen en zinvol geacht worden als middel voor hun analyse. Ook Raab en Kenis bouwen voornamelijk voort op de ideeën van de netwerkmaatschappij, hoewel ze eveneens kritische reflectie op het discours.

Darin Barney en ook Patrice Flichy, die in zijn bespreking van het imaginaire karakter van het netwerkdiscours in het laatste hoofdstuk van belang is, zijn niet zozeer uitbouwende schrijvers, maar maken veeleer een kritische analyse van het discours opgeworpen en uitgebouwd door de eerder genoemde auteurs. Zij reflecteren op de theorie en diens implicaties. Dit onderzoek valt ook het meest onder die categorie te plaatsen. Flichy gaat in zijn onderzoek in op het ideologische discours van de projectie van internet- en netwerktechnologieën, maar betreft daarin opvallend genoeg niet de netwerkmaatschappij zoals uitgedragen door Castells en Van Dijk. Dit gebrek is een laatste reden om mij specifiek op de netwerkmaatschappij te richten.

Naast een genealogische analyse van een uitsnede uit het wetenschappelijke discours van de netwerkmaatschappij tracht dit onderzoek ook een conceptuele analyse te geven van het technologisch imaginaire. Het discours van de netwerkmaatschappij wordt gevoerd met technologisch imaginaire beschrijvingen, maar het concept van het technologisch imaginaire is te onontwikkeld en te ongedefinieerd gebleken om een wetenschappelijk verantwoord gebruik toe te staan. Daarom zal ik een uitgebreid hoofdstuk wijden aan Lacans imaginaire, de mediawetenschappelijke toeëigening ervan en een herdefiniëring van het concept van het technologisch imaginaire.

Een discoursanalyse heeft vaak de impliciete pretentie buiten het discours van het onderwerp te kunnen staan om er een kritische analyse van te geven. Dit onderzoek is echter eveneens *onderdeel* van het discours dat het bestudeert. Daarenboven spreken de teksten van de auteurs niet voor zich, maar moeten ze door mij worden geïnterpreteerd en vertaald. Deze complicaties betekenen echter niet dat de conclusies van een discoursanalyse betekenisloos zijn. De kritische bestudering van het discours van de netwerkmaatschappij en het concept van het technologisch imaginaire kan assumpties, tegenstrijdigheden, onduidelijkheden en drogredeneringen ontmaskeren. Op die manier kan er een zinvolle bijdrage geleverd worden aan het discours dat het onderzoekt. Dit is dan ook het doel van dit onderzoek.

I

De netwerkmaatschappij

In de meest uiteenlopende wetenschappelijke disciplines is er geschreven over sociale en technologische netwerken. Om niet te stranden in de zeer diverse literatuur zal er in dit hoofdstuk een uitsnede van het wetenschappelijke discours omtrent de idee van de netwerkmaatschappij genomen worden. We zullen in het eerste deel van dit hoofdstuk allereerst de term “netwerk”, en het gebruik van deze term, bestuderen. Ik zal, ondersteund door Darin Barneys opvattingen, betogen dat de term een metafoor is die allerlei ideologische connotaties draagt.

Uit de discoursanalyse in het tweede deel van dit hoofdstuk—waarin zowel construerende, uitbouwende als reflecterende literatuur wordt besproken—zal blijken dat veel auteurs een grote rol aan technologie toekennen in het vormen van de samenleving. De grote invloed van netwerken op de maatschappij wordt door sommige auteurs echter tot een, wat ik zou willen noemen, *amplio ad absurdum* doorgedreven. Zoals in *Emergence: The Connected Lives of Ants, Brains, Cities and Software* (2001) van Steven Johnson of Albert-László Barabási's in 2003 verschenen *Linked: How Everything is Connected to Everything Else and What it Means*. Een kort citaat van de achterzijde van dit laatste boek maakt duidelijk wat ik bedoel:

“A cocktail Party. A terrorist cell. Ancient bacteria. An international conglomerate—All are networks, and all are a part of a surprising scientific revolution. (...) A full understanding of network science will someday

enhance our ability to design blue-chip businesses, stop the outbreak of deadly diseases, and influence the exchange of ideas and information.”

(Barabási 2003: achterzijde)

Voorgenoemde auteurs gebruik ik in deze wetenschappelijke discoursanalyse niet vanwege de weinig genuanceerde visies, het populairwetenschappelijk gehalte van de literatuur en hun “panadaptionele”⁵ toepassing van de term netwerk (beide publicaties worden overigens aangehaald in Stalder). Dergelijke panadaptionismes van allesoverkoepelende theorieën mogen in het gegeven voorbeeld wellicht lachwekkend lijken—de opinies van Castells, Van Dijk, Stalder en Barney zijn dan ook genuanceerder—ze benadrukken echter dat het belangrijk is om voortdurend alert te blijven op minder expliciete generalisaties, die eveneens niet ongewoon zijn in de wetenschap, Barabási is immers een professor in de natuurkunde aan verschillende universiteiten (waaronder Harvard) en is prominent vertegenwoordigd in het netwerkdiscours. Ook de auteurs die we gaan bespreken lijken zich schuldig te maken aan het hiervoor genoemde bezwaar, alleen dan in de context van de analyse van maatschappelijke processen.

⁵ De term panadationisme wordt door Stephen Jay Gould gebruikt als een term om kritiek te verwoorden op bepaalde argumenten in de evolutieer van met name evolutiepsychologen waarin, in retrospectief, evolutionaire verklaringen worden gestempeld op allerhande processen. Gould is van mening dat teveel processen in evolutionaire termen verklaard worden terwijl dit helemaal niet nodig of gerechtvaardigd is. De theorie is toepasbaar op veel, zo niet alle, processen in de samenleving, maar dat wil niet zeggen dat dit ook een analyse van de onderliggende structuur is en niet een *projectie* van een structuur. Met de term wil ik in deze context verwijzen naar de generaliserende projecties die gedaan worden met de term netwerk, vergelijkbaar met de projecties van de evolutieer.

I.I. Het netwerk als metafoor voor de maatschappij

*“the preferred forms and metaphors
of twentieth-century literature have become
increasingly technological.”*

– Michel Benamou, 1980: 66.

De technologische ontwikkeling van de computer en het verbinden van computers in netwerken als het fundament waarop het World Wide Web is geconstrueerd, hebben onbetwifelbaar voor veranderingen gezorgd. Niet alleen met betrekking tot technologie, maar ook in het gebruik van de term netwerk. De term leeft vandaag de dag op allerlei ideologische connotaties: van continue verbondenheid; van vernieuwing (zelf al met een veelheid aan positieve connotaties verbonden); van democratisering door vrije toegankelijkheid, gelijkwaardigheid, decentralisering en openheid (van informatie); van dynamiciteit en stabiliteit. Maar waar refereren we eigenlijk naar als we de term netwerk gebruiken? Wat is nu eigenlijk een netwerk? Volgens Manuel Castells is een netwerk “a set of interconnected nodes. A node is the point at which a curve intersects itself. What a node is, concretely speaking, depends on the kind of concrete networks of which we speak.”(Castells 2010: 501; zie ook Castells 2001: 1). Darin Barney—een filosoof die, zo zal later blijken, kritiek op de idee van de netwerkmaatschappij en specifiek op Castells uit—geeft eenzelfde soort definitie:

“Networks are comprise of three main elements: nodes, ties and flows. A node is a distinct point connected to at least one other point, (...). A tie connects one node to another. Flows are what pass between and through nodes along ties.”

(Barney 2004: 26)

Dit zijn erg brede definities die ertoe leiden dat we vrijwel alles in termen van netwerken kunnen beschrijven (Stalder 2007: 169-170). Daarmee ligt het gevaar van een inhoudloos *buzzword* op de loer. Doch dat stadium zijn we reeds lang gepasseerd.

De term netwerk is namelijk, en dit geldt *a forteriori* in de context van de netwerkmaatschappij, een *metafoor*. Een metafoor is een beeldspraak die op een vergelijking berust; A wordt beschreven *als* B. Maar metaforen gaan verder; ze zijn rijker dan vergelijkingen, *ze voegen iets toe*. Daarnaast kunnen metaforen ontologiseren; wanneer ze bijvoorbeeld clichés worden verdwijnt de vergelijkende functie en krijgt de metafoor een zelfstandige en dus een vervangende functie. We vergeten op zo'n moment dat de metafoor van oorsprong een vergelijking was. De beeldspraak krijgt een descriptieve pretentie, waardoor het een *verborgen metafoor* wordt. In veel gevallen is dit niet problematisch, dit is nu eenmaal de werking van taal. Wanneer de vergelijking echter zelf niet duidelijk is en de term eerder op ideologische connotaties dan op descriptieve definities leeft ontstaat de mogelijkheid en het gevaar van een panadaptionele toepassing ervan.

De toepassing van de term netwerk kent zijn oorsprong als een vergelijking. Een “net” is een rangschikking van draden. De toevoeging “werk” maakt de term actief als werkwoord, het be-werk-steltigt. Daarnaast associeert werk met structuur, door vergelijkbare termen als bouwwerk en kunstwerk. In het oorspronkelijke gebruik van de term netwerk werd gerefereerd naar een infrastructuur: een net van wegen, treinrails, kanalen, rivieren. Een netwerk is dus een rangschikking van een complex verstrengeld fysiek systeem. Het is daarom niet geheel onlogisch dat er in de dagelijkse praktijk ook naar de (inter)nationale bekabeling van radio-, televisie-, telefoon- en computernetwerken gerefereerd wordt als onderdeel van de infrastructuur. In al deze gevallen betreft het hier echter steeds een netwerk in de zin van een fysieke verbinding.

Het eerste dat opvalt is dat de onderlinge fysieke rangschikkingen verschillen per toepassing. Of er een verbinding is tussen twee mensen via de telefoon, of een signaal dat wordt verstuurd naar de beeldbuis, of een weg tussen twee steden, telkens is er een ander soort verbinding, een andere soort relatie, maar we refereren er naar met dezelfde term van het netwerk. In het geval van draadloze telefonie en internet is er op fundamenteel niveau nog steeds sprake van een fysieke verbondenheid—namelijk door elektromagnetische stralingen—maar deze verbinding lijkt niet meer zo direct als verbindingen van draden. De fysieke component lijkt te zijn weggefallen. Ook dit is een verschil met de eerder aangehaalde voorbeelden waaruit blijkt dat de term netwerk leger is dan uit het gebruik vaak lijkt.

Een ander soort vergelijking vindt plaats wanneer de term netwerk gebruikt wordt in de omschrijving van relaties tussen personen. Opvallend is dat er nu opeens een reïficerend gebruik van de term ontstaat; naar iets abstracts als “relaties” wordt verwezen met een term die we—tot dan toe—enkel gebruikt zagen bij een beschrijving van een concrete *fysieke* rangschikking. Hier ontstaat een belangrijke stap van beschrijvingen van netwerktechnologie naar beschrijvingen van een netwerksamenleving (Barney 2004: 60-8). Na deze eerste reïficatie lijkt de deur geopend om meer metaforisch gebruik van de term netwerk toe te passen; van communicatie, micro- en macroverhoudingen van instituten en individuen tot de marktwerking en fysieke processen in het lichaam. De vraag die wij ons moeten stellen is: maakt het gebruik van de term netwerk in deze gevallen meer duidelijk?

Mijns inziens niet; aangezien alles te beschrijven is in termen van “relaties” of “verbindingen”—alles en iedereen staat namelijk in een bepaalde relatie tot elkaar—is het gebruik van de term netwerk om deze relatie te beschrijven geen werkelijke verandering maar een vervanging van het ene begrip voor het ander. Wanneer iemand beweert dat de hersenen functioneren als een netwerk, zegt hij eigenlijk niets anders dan dat er in de hersenen een relatie/verbinding is tussen verschillende onderdelen. Dit is geen nieuw inzicht. Waar het om zou moeten gaan is *wat* die relatie precies is. De term netwerk geeft slechts de illusie dat er iets nieuws beweerd wordt. Dit inzicht betekent dat de ontologische status van “netwerk” op zijn minst zeer onduidelijk is en dus een kritische analyse behoeft (Raab en Kenis 2009: 209).

Natuurlijk zijn er wel redenen dat de term netwerk gebruikt wordt. Het begrip draagt, met name sinds de opkomst van internet en het World Wide Web, een aantal positieve connotaties die de inhoud van de term zijn geworden. De belangrijkste zijn: verbondenheid, vernieuwing, democratisering, dynamiciteit en stabiliteit. Barney stelt dat de netwerkmetafoor één van enkele metaforen is met vergelijkbare connotaties zoals raster, web en matrix: “all of which seek to evoke the logic of decentralized, proliferating connectivity which defines the essence of a network” (Barney 2004: 2). De essentie van het netwerk wordt dus volgens Barney gevangen in termen als decentralisatie en bevrijdende verbondenheid. In het derde hoofdstuk zullen we ons meer richten op de imaginaire dimensie die er door deze connotaties aan de term gegeven wordt. Nu zullen we eerst op een uitsnede van het discours van de netwerkmaatschappij over gaan.

I.II. Het discours van de netwerkmaatschappij

*“With little exaggeration,
we may call the twenty-first century
the age of networks.”*

– Jan van Dijk, 1996: 2.

In dit deel van het hoofdstuk zal ik met de in de inleiding gemaakte onderverdeling van construerende, uitbouwende en reflecterende bronnen het wetenschappelijke discours van de netwerkmaatschappij analyseren. Ik zal hierbij een weergave geven van de opinies van de auteurs; hun impliciete en expliciete overeenstemmingen, voortzettingen op elkaars ideeën en kritische reflecties. Dat hier ook ideologische connotaties een rol spelen staat, zo zagen we kort in onze bespreking van de netwerkmetafoor, buiten kijf. Dit behoort mijns inziens meer tot het “imaginaire” aspect van de discussie, die in het derde hoofdstuk aan bod zal komen.

In een discoursanalyse van de netwerkmaatschappij kan een publicatie van de invloedrijke socioloog Manuel Castells niet ontbreken. Hij behoort tot een van de eersten die de term netwerk gebruikte om de hedendaagse samenleving te typeren en te beschrijven. De laatste decennia heeft hij zijn ideeën uitgewerkt in een omvangrijk aantal publicaties, waardoor hij in het discours een veelvuldig aangehaalde auteur is geworden. Ik zal in deze discoursanalyse van de netwerkmaatschappij dan ook vertrekken vanuit Castells.

Castells’ marxistische visie van de hedendaagse maatschappij als een netwerk is op sprekende wijze terug te zien reeds in de eerste regels van de introductie van *The Internet Galaxy*:

“The Network is the Message. The Internet is the fabric of our lives. If information technology is the present-day equivalent of electricity in the industrial era, in our age the Internet could be likened to both the electrical grid and the electric engine because of its ability to distribute the power of information throughout the entire realm of human activity. (...) the Internet

is the technological basis for the organizational form of the Information Age:
the network.”
(Castells 2001: 1)

Zijn openingszin “The Network is the Message” verwijst openlijk naar McLuhans fameuze “The Medium is the Message”, waarmee Castells nogmaals lijkt te benadrukken dat het internet onze samenleving op doorslaggevende wijze bepaald. Hoewel hij tevens nadrukkelijk stelt dat het gebruik en de toeëigening van de technologie door de gebruiker cruciaal is in dit proces (o.a. Castells 2001: 4-6, 36-61), is Castells belangrijkste these toch, zo zien we ook in de laatste regels van het citaat, dat het technologische netwerk van het internet zich vertaalt heeft naar een nieuwe organisatie vorm; een organisatie in de vorm van een netwerk.

Castells begint vervolgens met een geschiedenis van de ontwikkeling van het internet. Waarna hij de “cultuur” van het internet gaat bespreken. In dit hoofdstuk richt Castells zich voornamelijk op de cultuur van de begintijd van het internet en hoe het principe van user/producer zich al in de begindagen van het internet ontwikkelde.

Vanaf het derde hoofdstuk wordt de netwerkontwikkeling breder getrokken. Achtereenvolgens bespreekt Castells de ingrijpende veranderingen die de netwerk structuur met zich meebracht op het gebied van de economie; sociale gemeenschappen (hoofdstuk 4); de politiek, op het terrein van de overheid (hoofdstuk 5) en de wetgeving (hoofdstuk 6); daarna wordt er een kort hoofdstuk gewijd aan een van de belangrijkste principes van het internet: de hypertext; maar al snel wordt het verhaal weer op de maatschappij betrokken door de gevolgen voor de arbeidssector (vanuit werkgever en werknemer) te analyseren in hoofdstuk 8. Tenslotte wordt er in hoofdstuk 9 nog een kanttekening geplaatst bij de toegankelijkheid van het internet in termen van de digitale kloof (*digital divide*).

Jan van Dijk maakt in *The Network Society* (1999) een onderverdeling van de volgende hoofdstukken: technologie, economie, politiek en macht, wet, sociale structuren, cultuur en psychologie. Alle thema's die Castells in zijn in 2001 verschenen publicatie bespreekt,⁶ zien we terug in Van Dijks Engelse vertaling van zijn in 1991 geschreven onderzoek. Van Dijk en Castells spreiden hun argument van de invloed van technologische netwerken uit over *de gehele samenleving*; geen enkel

⁶ Waarvan een groot deel van de economische bespreking overigens uit *The Rise of the Network Society* uit 1996 komt (in dit onderzoek wordt naar de in 2010 verschenen versie daarvan verwezen).

belangrijk instituut wordt overgeslagen. Dat het discours van de netwerkmaatschappij allereerst een *sociologisch* discours is, is een belangrijk kenmerk ervan; de technologische ontwikkeling van computernetwerken hebben hun invloed niet op één of een aantal terreinen van de samenleving voortgezet, niet eens op de meeste terreinen, maar op *alle* terreinen (Barney 2004: 27).⁷

Het fundament wordt door Castells, in lijn met zijn marxistische achtergrond, bij het netwerk zelf gelegd en specifiek bij de economische ontwikkelingen die door het internet zijn ontstaan wat Castells de “new economy”⁸ noemt:

“The Internet was the indispensable medium and the driving force in the formation of the new economy, built around new rules and procedures of production, management, and economic calculation”

(Castells 2001: 56)

Dit komt doordat netwerken een geheel nieuwe manier van organisatie zijn die een nieuw tijdperk inluidt, zo blijkt ook uit Stalder's analyse van Castells' argumentatie:

“Thus networks are not just an expedient way of organizing this or that process: they are the signature of a new era. It is the networking as such that is analytically most novel, rather than what people do with it,”

(Stalder 2007: 168)

De doordringende werking van het netwerk wordt door de Nederlands socioloog Jan van Dijk eveneens onderschreven:

“Networks will be the nervous system of our future society, and we can expect this infrastructure to have more influence on our entire social and personal lives than did the construction of roads for the transportation of goods and people in the past.”

(Van Dijk 1996: 2)

⁷ Dat, zo zagen we in de inleiding van dit hoofdstuk, soms tot op het absurde wordt doorgedreven. Men gaat dan zelfs voorbij aan een beschrijving van de maatschappij en betreft er de meest uiteenlopende processen bij. In het geval van het discours rond de netwerkmaatschappij wordt de netwerkmetafoor slechts continu betrokken op maatschappelijke processen.

⁸ Zoals Castells o.a. stelt in Castells 2010: 147-62 en Castells 2001: 64-112.

Beide auteurs kennen dus een bepalende en structurerende rol toe aan de technologie. In die zin zou je ze technologische deterministen kunnen noemen. Van Dijk is echter wat gematigder. Hij vindt dat Castells in zijn visie de voornaamste rol te zeer bij de techniek legt: “the basic elements of the *network society* are not so much networks themselves but individuals, households, groups and organizations *linked by these networks*” (Van Dijk 1996: 24, cursivering in origineel). Dit samenvallen van technologische en sociale netwerken wordt ook van belang geacht door sociologen Wellman et al.: “When computer networks link people as well as machines, they become social networks” (Wellman et al. 1996: 214). Om deze reden stellen Wellman et al. in hun artikel voor om te spreken van *computer-supported social networks* (CSSNs). Zij vertrekken hierbij vanuit hetzelfde punt als Castells, hoewel ze naar hem noch Van Dijk verwijzen. Het artikel is een metaonderzoek naar sociologische onderzoeken, met het voornaamste doel de verwevenheid van on- en offline wereld te demonstreren. “The Nets Spread”, stellen Wellman et al. Op het technologische netwerk zijn in steeds grotere mate sociale instituten, organisaties, bedrijven en gebruikers aangesloten, waardoor de maatschappij zich begint te vormen rondom dit “network of networks” (Wellman et al. 1996: 214-6).

Zowel Castells en Van Dijk als Stalder en Wellman et al. veronderstellen een omschrijving te geven van maatschappelijke processen. We moeten ons echter bewust zijn dat, met de woorden van Barney, “vocabularies such as that provided by the network society thesis do not only *describe* what is, they also *establish* expectations for what might, or should, be” (Barney 2004: 178-9, cursivering toegevoegd). De typering van de hedendaagse samenleving als een netwerkmaatschappij is niet puur descriptief, maar stelt ook een wijze van analyseren voor, een gebruik van bepaalde termini boven andere. Kortom: een richtlijn van normen en verwachtingen van en voor de hedendaagse maatschappij.

Jörg Raab en Patrick Kenis maken in hun artikel dan ook een zinvol onderscheid tussen enerzijds “networktheories”, die de structuur en de karakteristieken van netwerken proberen te voorzien van theoretische concepten, en “a network theory of...”, waarin netwerkkenmerken gebruikt worden om allerlei sociale fenomenen en ontwikkelingen te verklaren (Raab en Kenis 2009: 204). Ze benadrukken echter niet genoeg het normatieve verschil tussen de twee. We hebben met Castells bijvoorbeeld gezien hoe gemakkelijk de twee in elkaar overlopen en wellicht niet eens fundamenteel van elkaar te scheiden zijn.

Christian Metz verwoordde dit onderscheid al *en passant* in zijn artikel “The Imaginary Signifier”, dat voor het volgende hoofdstuk van belang zal zijn. Metz schrijft: “Like those alienated sociologists who unknowingly repeat the pronouncements of their society, it extends the object, it *idealises* it instead of turning back on to it,” (Metz 1975: 25, cursivering in origineel). Metz maakt in zijn uitspraak een vergelijking met sociologen die mij niet geheel toevallig lijkt. Het zijn immers de sociologen die de maatschappelijke tendensen in een samenleving analyseren. Maar, zo stelt Metz terecht, in hun analyse van de samenleving komt er een moment waarop *sommige* sociologen hun resultaten beginnen te projecteren. Daarmee gaan ze voorbij aan hun analyse doordat deze ideaalprojectie een ideologische constructie wordt. Metz schrijft niet voor niets “it extends the object, it *idealises* it”.

Het ideologische karakter van een projectie kan mijns inziens niet duidelijk genoeg onderstreept worden. Voordat we toekomen aan dit imaginaire karakter van het discours van de netwerkmaatschappij is het belangrijk allereerst deze term “imaginaire”, en het afgeleide “technologisch imaginaire”, te definiëren. Hier zullen we het tweede hoofdstuk aan wijden.

II

Het technologisch imaginaire

In de media- en communicatiewetenschappen is de term (technologisch) imaginaire gemeengoed geworden. Men gebruikt de term te pas en te onpas en veelal zonder definitie. Uit de context moet dan blijken wat er precies mee bedoeld wordt. Het problematische is nu dat uit diezelfde context vaak blijkt dat de term door verschillende auteurs op zeer uiteenlopende manieren wordt toegepast.

De meest voorkomende vorm is ook direct de meest algemene; het imaginaire in de alledaagse betekenis van verbeelding, waarbij vaak de negatieve connotatie van illusoire doorsijpelt. Naar dit gebruik zijn we niet opzoek.

Daarnaast wordt het technologisch imaginaire gebruikt in de context van utopische verbeelding geprojecteerd op wat de technologie in de (nabije) toekomst zal brengen. Veelal wordt de term dan gebruikt als een kritiek op dergelijke ideologische connotaties van verbetering en vooruitgang van het positivistische discours.

Nog een stap verder, doch wel in het verlengde van utopische projectie, gaat de literatuur waarin de term het meest als een *concept* gebruikt wordt. Het technologisch imaginaire in deze publicaties wordt dan vaak expliciet op Lacan of Lacaniaanse noties van vervreemding en verlangen teruggevoerd. Men kan zich echter niet aan de gewaarwording onttrekken dat er een behoorlijke appropriatie en zelfs subversie van de Lacaniaanse idee heeft voorgedaan.

Lacans teksten en seminars, zijn met name gepubliceerd op chronologische volgorde en niet op samenhangende thema's. Het is om deze reden dat ik genoodzaakt ben om diverse primaire publicaties te gebruiken waarnaar ik eclecticisch zal annoteren.

Dit zal ingebouwd worden in het kader van twee secundaire publicaties van prof. dr. Antoine Mooij, die Lacans theorieën op systematische wijze uiteen heeft gezet (zijn boek *Taal en verlangen: Lacans theorie van de psychoanalyse* zal hierbij een kernpublicatie zijn) en de secundaire publicatie *Extimiteit: Jacques Lacans terugkeer naar Freud* van dr. ir. Tim Schokker en drs. Johan Schokker. De drie secundaire publicaties fungeren ter verduidelijking van Lacans theorieën aangezien hierin op een gestructureerde wijze Lacans ideeën uiteen worden gezet, als ook dat door het gebruik van twee verschillende auteurs de altijd aanwezige interpretatieverschillen enigszins gerelativeerd kunnen worden.

Het uitvoerig ingaan op wat Lacan verstaat onder het imaginaire is van belang, want ondanks de claim dat de term van het technologisch imaginaire zijn oorsprong in de Lacaniaanse psychoanalyse vindt, direct dan wel via een omweg van de filmwetenschappen (Lister et al. 2009: 66-67; De Lauretis et al. 1980: viii), blijkt het veelal een zeer matige, incomplete en bijwijlen foutieve interpretatie van Lacans opvattingen. In mijn herdefiniëring van het technologisch imaginaire zal ik daarom gebruik maken van Lacans werk. Hierbij wil ik allereerst opmerken dat de waarachtigheid van Lacans psychoanalyse voor dit onderzoek niet ter zake doet. Er is veel kritiek op Lacan—en de Franse “postmodernisten” in het algemeen—zeker met betrekking tot schrijfstijl. Waar het mij echter om gaat is dat het concept van het technologisch imaginaire in media- en communicatiewetenschappen een erg onduidelijk—want ongedefinieerd—concept is; het dient gedefinieerd te worden. Daarnaast wordt er, bij het gebruik van het technologisch imaginaire als een analytisch concept, vaak verwezen naar Lacan en de psychoanalyse als de oorsprong van het idee, waardoor de indruk gewekt wordt dat het Lacaniaanse concept van het imaginaire min of meer ongewijzigd toegepast wordt op de technologie. Bij verdieping in Lacan blijkt echter dat er een vrij radicale appropriatie van het begrip wordt uitgevoerd. Het doel van een “terugkeer naar Lacan” is dan ook in de eerste plaats om het technologisch imaginaire als concept een duidelijke definitie te geven.

In het tweede deel van dit hoofdstuk analyseren we het gebruik van het imaginaire in de mediawetenschappen en zal duidelijk worden waarom een herdefiniëring noodzakelijk is. Allereerst bestuderen we nu echter het imaginaire zoals Lacan het gebruikt.

II.I. Het imaginaire bij Lacan

Bij het definiëren van het Lacaniaanse imaginaire doen zich een aantal problemen voor. Het eerste probleem is dat zijn ideeën, waar het imaginaire er slechts één van is, niet zomaar van elkaar zijn los te koppelen. Al Lacans concepten zijn onderdelen van een samenhangende theorie. Het imaginaire staat in relatie tot en heeft alles te maken met het symbolische en het reële, evenals met zijn ideeën over de *ander*, de *Ander*, het Idealich, de psychoanalytische noties van narcisme, vervreemding en verlangen en Lacans theorie van het spiegelstadium. Al deze concepten zullen we in dit deel van het onderzoek dan ook bespreken of zijlings raken om een complete doch zeer verkorte weergave te geven van het imaginaire en de belangrijkste concepten die daarmee verbonden zijn.

Een tweede probleem met een duiding van Lacans ideeën is dat veel van de genoemde theoretische concepten niet te begrijpen zijn zonder enige voorkennis van met name Sigmund Freud, tot wie Lacan expliciet terug wil keren, en Ferdinand de Saussure, die in Lacans notie van de symbolische orde belangrijk is.

Tenslotte moeten we in ogenschouw nemen dat een statische interpretatie van Lacans werk, zoals wij die in een interpretatie proberen te geven, problematisch is doordat Lacan voorgenoemde termen in verschillende contexten hanteert en daarmee ook telkens een andere definitie ontstaat; doordat hij zijn eigen opvattingen logischerwijs door de jaren heen heeft uitgediept, aangevuld en aangepast; doordat zijn werk eerder organisch dan structureel is (Lacan zal nergens zeggen: “Dit versta ik onder het imaginaire: ...”, waardoor enig begrip van zijn ideeën vereist dat men zich grondig inleest in zijn werk); en—ook niet onbelangrijk—doordat Lacans schrijfstijl uiterst ontoegankelijk is, zeker voor de leek.

Lacans gedachtegoed omtrent de imaginaire en symbolische orde gaan allereerst, en hier moeten we ons zeer bewust van zijn, over de vorming van het ik en de vorming van het subject. Het ik is niet gegeven, maar moet worden ontwikkeld. Het beeld is daarbij het domein van de imaginaire orde (waarin het kind wordt geïntroduceerd vanaf de geboorte tot circa 18 maanden), en het woord het domein van

de symbolische orde⁹ (Lacan 1993: 2). Het imaginaire en het symbolische zijn stadia die een kind doorloopt in de wording van het ik (*le moi*), in de imaginaire orde, en het bereiken van het statuut van subject in de symbolische orde. Beide ordes lopen echter in elkaar over en blijven altijd nauw met elkaar verweven. Men stapt niet uit de ene orde en in de andere orde, maar blijft het hele leven in beide ordes verankerd.

*“The human being only sees his form
materialised, whole, the mirage of himself,
outside of himself.”*

– Jacques Lacan, 1988: 140.

De imaginaire orde

Om een beter begrip van deze twee ordes te krijgen is het zinvol te beginnen met het bespreken van Lacans theorie van het spiegelstadium; hierin vindt het imaginaire namelijk zijn oorsprong (Mooij 1979: 134). Het spiegelstadium is een belangrijke stap in de ontwikkeling van een mens. In dit stadium ontwikkelt het door zintuigen gefragmenteerde kind een totaalbeeld van zichzelf door identificatie met een van buiten af aangereikt totaalbeeld; het *Idealich* of ideaal-ik (Lacan 1993: 2). Dit Idealich is een ideaalbeeld van het totale zelf waarmee het kind zich identificeert; het is een imaginaire identificatie met datgene dat het subject zou willen zijn: een eenheid (Schokker en Schokker 2000: 80).

Belangrijk is om op te merken dat deze ervaring van eenheid verantwoordelijk is voor de ervaring van fragmentatie en vice versa. Doordat het kind zichzelf als een totaliteit ziet in de reflectie van het spiegelbeeld ontstaat in retrospectief een ervaring van een gefragmenteerd zelf. Het gevolg van deze vervreemding in het spiegelstadium is de vorming van een ik, wat Lacan aanduidt met het *moi* (Mooij 1979: 79-81).

Het *moi* identificeert zich—in de zin van compleet gelijkstellen, en dus niet in de zin van een eenvoudig herkennen (Schokker en Schokker 2000: 50)—met een totaalvoorstelling van het eigen lichaam. Lacan benadrukt deze identificatie in “The

⁹ Die vaak gesitueerd wordt rond het derde/vierde levensjaar van het kind, maar die door Lacan—in tegenstelling tot de toetreding in de imaginaire orde—nergens zo expliciet gedateerd wordt. Veeleer is de symbolische orde altijd al aanwezig en is de toetreding tot de symbolische orde vanaf de geboorte een ontwikkeling van het ik (*moi*) naar een tot de taalgemeenschap deeluitmakend sprekend en verlangend subject (Mooij 1979: 140).

mirror stage as formative of the function of the I as revealed in psychoanalytic experience”:

“We have only to understand the mirror stage *as an identification*, in the full sense that analysis gives to the term: namely, the transformation that takes place in the subject when he assumes an image”

(Lacan: 1993: 2, cursivering in origineel)

Er vindt een identificatie, een versmelting, plaats met het totaalbeeld in de spiegel. De transformatie waar Lacan het over heeft is de identificatie van het kind als ware hij zijn reflectie. De reflectie is echter een *imaginaire* omdat het in feite niet zijn onmiddellijke lichamelijke ervaren zelf is, maar een beeld (imago) van een lichamelijke eenheid en *daarmee* een ander. Het kind kan zich van binnenuit nooit als een eenheid ervaren zoals hij zichzelf aanschouwd in zijn reflectie, daarom is de imaginaire identificatie tegelijkertijd vervreemdend (Lacan 1993: 4; Mooij 2002: 111).

Wanneer we in de context van de imaginaire orde spreken over de *ander* bedoelen we niet de *Ander* (*l'Autre, grand Autre*) die daadwerkelijk *anders* is (Lacan 1991: 236), maar wat Antoine Mooij de *andere-gelijke* of *spiegelbeeldige ander* noemt (Mooij 1979: 82, 134; Mooij 2002: 111-2). De spiegel geldt bovenal als een *metafoor* voor deze andere-gelijke. In de spiegel ervaart men zichzelf als een totaliteit, maar dit gebeurt ook via het gelaat van de moeder, waaruit blijkt dat het kind als een totaliteit wordt aanschouwd. Het kind identificeert zich met het beeld van de ander die een reflectie is van zichzelf. We spreken van een *andere-gelijke* omdat er in deze duale relatie tussen het ik (*moi*) en het beeld (imago) sprake is van een sterk narcistisch karakter: de interesse in de ander is een interesse in het zelf. In de identificatie wordt, zoals eerder gezegd, het beeld (de ander) fundamenteel gelijkgeschakeld met het zelf en wordt de ander juist niet in zijn anders-zijn erkend, wat Lacan de miskenning (*méconnaissance*) van het spiegelstadium noemt (1993: 6). Er is in dit stadium voor het kind geen onderscheid te maken tussen het *moi* en de ander; hij ervaart de ander (het imago, het beeld) te zijn (Mooij 1979: 71, 79-82).

Alle relatievormen die werken volgens imaginaire identificaties komen voort uit de imaginaire grondervaring van het zelf in het spiegelstadium. Het geheel van al deze imaginaire relaties noemt Lacan de imaginaire orde (Mooij 1979: 86).

“If the symbolic function functions, we are inside it.

And I would even say – we are so far into it

that we can’t get out of it.”

– Jacques Lacan, 1991: 31.

De symbolische orde

Het toetreden tot de taalgemeenschap—of meer accuraat het veld van *signifiants* (betekenaren)¹⁰—is het toetreden tot de zogenaamde symbolische orde. Taal en het symbolische zijn nauw met elkaar verbonden. De symbolische orde, of de grote Ander (*grand Autre*), bestaat reeds voordat het subject zijn grammaticale plaats in de orde verwerft en zal ook na zijn dood blijven bestaan. Dit geheel van verhalen is het discours van de Ander. Het spiegelstadium en de imaginaire identificatie worden mogelijk gemaakt door de aanwezigheid van de symbolische orde (Schokker en Schokker 2000: 71).

Het subject heeft eveneens al een plaats in de symbolische orde nog *voor* hij geboren is en zal dit ook hebben na zijn dood, door de verhalen die er over hem verteld worden (Mooij 1979: 96; Schokker en Schokker 2000: 82). Het kind begeeft zich dus van meet af aan in de symbolische orde. Doch wanneer het ik (*moi*) toetreed tot de taalgemeenschap ontstaat pas werkelijk het subject: “the position of the subject (...) is essentially characterised by its place in the symbolic world, in other words in the world of speech” (Lacan 1988: 80). Middels de taal kan hij zich namelijk onderscheiden, door persoonlijk voornaamwoorden, de eigen naam, zijn verhoudingen tot anderen et cetera. Taal is daarom de mogelijksvoorwaarde voor het ontstaan van het subject en de bemiddelaar van de relatie tot de Ander (Mooij 1979: 128-31; 145).

Het subject dat ontstaat in de toetreding tot de symbolische orde is niet een direct subject maar een symbolisch bemiddeld subject. In het ontstaan van het subject ontspringt zich tegelijkertijd een deling van het subject tussen het grammaticaal en het sprekend subject. Het subject wordt in en door het spreken als grammaticaal subject onthuld en als sprekend subject verhuld (Mooij 1979: 128, 130). Hiermee bedoelt

¹⁰ Belangrijk voor Lacans notie van de symbolische orde is Ferdinand de Saussures onderscheid van het teken bestaande uit een *signifiant* (betekenaar/signifier) en *signifié* (betekenis/signified). De signifiant is de concrete vorm van het teken (symbool, gesproken of geschreven taal, tekening et cetera), de signifié is de idee waar de vorm naar verwijst. De signifiant, zo stelt De Saussure, is arbitrair in relatie tot de signifié. Lacan heeft De Saussures onderscheid gebruikt en aangepast, maar dat is voor ons minder van belang.

Lacan de scheiding van het bewuste (grammaticaal subject) en het onbewuste (sprekend subject). Mooij stelt dat “Het onbewuste de implicatie [is] van taal omdat het spreken een verdubbeling impliceert tussen het gezegde en het niet-gezegde” (Mooij 1979: 130). Door uit te spreken wat iemand is (onthullen) geeft men tevens een formule voor wat men niet is (verhullen). Door te zeggen “ik ben een man” wordt de bewering “ik ben een vrouw” verhult.

Het subject is daarom dan ook in essentie een talig subject; een wezen dat spreekt (*parlêtre*) (Schokker en Schokker 2000: 81, 89). De deling van het zelf en de Ander vindt allereerst intern plaats. Het discours van de Ander (Lacan 1988: 85), de verhulde niet-gezegdes, zijn echter niet een tegenovergestelde van het wel-gezegde, maar een andere lezing van hetzelfde verhaal. Omdat taal de oorzaak is van de deling van het subject stelt Lacan dat het onbewuste een talige structuur heeft (Mooij 1979: 130-1).

Volgens Lacan heeft het subject geen essentie, hoewel het subject zijn essentie wel steeds in taal probeert te vangen zal hij daar niet in slagen. Het subject is slechts een leegte waar signifiants (betekenaren) verschijnen; zij het zijn naam, interesses, telefoonnummer, sofinummer et cetera, met geen enkele signifiant zal hij zichzelf weten te vangen. We zijn niet in staat in woorden te omschrijven *wie* we zijn; onze identiteit staat nooit helemaal gelijk aan wat we over onszelf vertellen. Daarom heeft onze identiteit een vervreemdende werking op ons. Het is onze plaats in de taalgemeenschap, in de symbolische orde van naar elkaar verwijzende signifiants, die het subject zijn identiteit geeft (Schokker en Schokker 2000: 83-5).

Tenslotte is er ook nog een dimensie die Lacan het reële noemt, die tegenover het imaginaire en het symbolisch staat. Dit is het veld van het onmiddellijke geheel, een soort Kantiaans ongrijpbaar *Ding-An-Sich*; de grond van alle werkelijkheid. Het oefent zijn kracht uit op de imaginaire en symbolische orde. De realiteit waarnaar wij refereren in ons dagelijks spreken is de door taal bemiddelde werkelijkheid van de symbolische orde. Ons besef van realiteit ontstaat namelijk door toetreding in de symbolische orde. Het reële is echter de dimensie van het directe, doch onbereikbare, genot (*jouissance*). Onbereikbaar, omdat het ultieme onmiddellijke genot van het reële alleen mogelijk is buiten de taal, maar dit kan slechts gedacht worden binnen de taal. We verliezen dus de toegang tot het reële wanneer we in de imaginaire en symbolische orde treden (Mooij 2002: 115; Schokker en Schokker 2000: 134). Er staat tussen het subject en de wereld een muur van de taal (*mur du language*).

Hierdoor ontstaat er een fundamenteel gebrek bij het subject, wat Lacan de *symbolische castratie* noemt, en daarmee het verlangen om dit gebrek op te heffen. Hier kan het subject echter nooit in slagen want een opheffen van het fundamenteel verlies is een opheffen van het verlangen en daarmee het subject. Het subject ontstaat namelijk alleen, zoals we eerder zagen, door intreden in de taalgemeenschap, waarmee ook—door de bemiddeling van taal en dus de Ander—het gebrek en het verlangen ontstaat. Daarom zegt Lacan dat het subject een gebrek-aan-zijn (*manque-à-être*) is (Schokker en Schokker 2000: 81, 89-90).

Recapitulerend kunnen we stellen dat het imaginaire zijn oorsprong vindt in het spiegelstadium, het stadium waarin het door zintuigen gefragmenteerde kind zichzelf volledig identificeert met de eenheid van zijn lichaam in de (vaak metaforische) spiegel. Dit is een imaginaire identificatie met de ander want het is een *beeld* (imago). De ander is in feite de andere-gelijke omdat de identificatie plaatsvindt uit interesse en narcisme voor het zelf. Dit “volledige” ik is een ideaal projectie: het Idealich. Het is een ideaal omdat de onmiddellijke gewaarwording van het kind juist gefragmenteerd is. Deze twee tegenstrijdige ervaringen van eenheid en fragmentatie, die elkaar wederzijds constitueren, zorgen voor enerzijds een identificatie met het beeld en anderzijds een vervreemding van het zelf. Het constitueert daarmee het ik (moi). Deze ervaring is de basis van alle imaginaire identificaties.

De imaginaire orde wordt echter ingekaderd in en mogelijk gemaakt door de symbolische orde. Dit is het discours van de (grote) Ander waarin het subject wordt opgenomen en geconstrueerd. Het subject is reeds voor zijn geboorte aanwezig en zal ook na zijn dood aanwezig zijn in deze orde, door de verhalen die over hem verteld worden. In de geleidelijke toetreding van het ik (moi) tot de taalgemeenschap ontstaat het subject; dat in feite een essentiële leegte is die opgevuld wordt door signifiants die hun betekenis ontleen in relatie tot elkaar. Taal is dus de mogelijkheidsvoorwaarden voor het ontstaan van het subject omdat deze het mogelijk maakt voor het subject om zich te onderscheiden. Het subject kan zich echter nooit volledig uitdrukken in taal omdat de betekenis ontstaat in de samenhang van de signifiants die dientengevolge nooit een directe uiting van het subject kan zijn. Hierdoor ontstaat een deling in het grammaticaal en sprekend subject; door iets te zeggen (onthullen) wordt er noodzakelijkerwijs iets niet gezegd (verhullen) wat een vervreemdende werking heeft op het subject. Deze muur van de taal blokkeert de directe toegang tot het reële:

het onmiddellijke geheel, de grond van alle werkelijkheid, het directe doch onbereikbare genot. Het fundamenteel gebrek dat het subject, als een gebrek-aan-zijn, door deze symbolische castratie ervaart, is de grond van het verlangen om het gebrek op te heffen.

Met deze zeer beknopte, doch zo volledig mogelijke, inleiding in Lacan hebben we een elementaire kennis waarmee we allereerst het gebruik van het technologisch imaginaire in de media- en communicatiewetenschappen kritisch kunnen analyseren om vervolgens dit concept met Lacan te herdefiniëren.

II.II. Het technologisch imaginaire in de mediawetenschappen

Het technologisch imaginaire is een frequent gebruikte term in media- en communicatiewetenschappen. Het is echter ook een onduidelijke term omdat deze op de meest uiteenlopende wijze gehanteerd wordt; zo zijn er diverse formuleringen als Vilém Flusser's *techno-imaginary* en Arjun Appadurai's *social imaginaire*—beide zullen we hier niet bespreken—waarin het concept geheel omgebouwd wordt tot een eigen concept. In dit tweede deel van het hoofdstuk zullen we ons met minder toegeëigende vormen van het imaginaire bezighouden. We richten ons op het discours dat zich gevormd heeft rondom het concept van het imaginaire zoals dit het meest gebruikt wordt. Wat zijn de definities die gegeven worden door de verschillende auteurs? In welke verschillende contexten hanteert men het concept? En hoe verschilt het gebruik tussen mediawetenschappelijke bronnen?

De oorsprong van het gebruik van het imaginaire in de mediawetenschappen ligt in de toepassing van Lacans ideeën in de filmwetenschappen door met name continentale filmwetenschappers. Via invloedrijke essays als Jean-Louis Baudry's "Ideological Effects of the Basic Cinematographic Apparatus" (1970), Christian Metz' "The Imaginary Signifier" (1975) en Laura Mulveys "Visual Pleasure and Narrative Cinema" (1975)—die in dit hoofdstuk allemaal kort de revue zullen passeren—vond Lacans gedachtegoed doorstroom in de filmwetenschappen en, met name via Mulvey, in de genderstudies. Het gebruik van het imaginaire in de filmwetenschappen fungeert daarmee als een brug naar de (nieuwe) mediawetenschappen en kan zodoende verklaren waarom de invulling van de term in de mediawetenschappen zo uiteenlopend is. We kijken daarom eerst kort naar het imaginaire in de filmwetenschappen alvorens we ons toeleggen op het imaginaire in de (nieuwe) mediawetenschappen.

*“It has very often, and rightly, been said
that the cinema is a technique of the imaginary.”*

– Christian Metz, 1975: 15.

Het imaginaire in filmwetenschappen

In “Ideological Effects of the Basic Cinematographic Apparatus” vergelijkt Baudry de cinema met een “reconstructie” van het door Lacan beschreven spiegelstadium. Baudry maakt een juiste omschrijving van Lacans theorie en legt daarin de nadruk op twee omstandigheden van het kind in het spiegelstadium zoals beschreven door Lacan: ten eerste dat het kind nog een onontwikkelde controle over zijn eigen motoriek en mobiliteit heeft; en ten tweede dat in het spiegelstadium een nadruk ligt op het beeld (Baudry 1974-5: 45). Hierna combineert Baudry dit met de voor Lacan eveneens essentiële identificatie in het spiegelstadium van het kind met het beeld van zijn eigen lichaam. Baudry appropriert beide ideeën door te stellen dat in een cinema de omstandigheden van het spiegelstadium herhaald worden in de *immobiliteit* van de toeschouwer en de dominantie van het *beeld* en dat de identificatie op twee niveaus plaatsvindt: allereerst is er de identificatie van de toeschouwer met de personages in de film, en tenslotte is er de identificatie met dat wat de toeschouwer in staat stelt te zien wat hij ziet; te zeggen: de functie van de camera. Die laatste is voor Baudry veruit de belangrijkste van de twee identificaties. Hij vergelijkt dit oog van de camera met een subjectieve dispositie die hij het *transcendentale subject* noemt (Baudry 1974-5: 45; cf. Metz 1975: 52-4). Deze identificatie heeft eenzelfde status als de identificatie met het spiegelbeeld in het spiegelstadium: de toeschouwer heeft een Idealich ervaring, de toeschouwer ervaart door zijn identificatie een controle over de beelden net als hij een controle over zijn lichaam ervoer in het spiegelstadium, maar dit is, evenals de imaginaire ervaring van eenheid, een imaginaire controle.

De identificatie waar Baudry over spreekt is wat we in de film- en mediawetenschappen tegenwoordig *immersie* noemen. De identificatie met de functie van de camera is wat er voor zorgt dat de toeschouwer in de film immerseert, ondergedompeld raakt, het gevoel van een transcendentie van het subject. Mulvey is in dezen explicieter dan Baudry; “The sense of forgetting the world as the ego has subsequently come to perceive it (I forgot who I am and where I was) is nostalgically reminiscent of that pre-subjective moment of image recognition” (Mulvey 1975: 10). Dit verlies van het subject wordt eveneens gekenmerkt door een versterking van het

subject in de vorm van een Idealich. Het Idealich in film bestaat voor Mulvey uit de acteurs en hun levens die als ideaalbeeld gepresenteerd worden (Mulvey 1975: 10).

Ook Christian Metz blijkt uit zijn essay “The Imaginary Signifier” vertrouwd met Lacan. Hij verwijst naar hem en gebruikt zijn concepten om cinematografische ervaringen te analyseren in een voortzetting van Baudry, naar wie hij in dit essay tweemaal expliciet verwijst. Belangrijk is dat Metz in zijn essay Lacans symbolische en imaginaire wil scheiden. Waar Baudry überhaupt niet ingaat op Lacans notie van het symbolische, nemen zowel Metz als Mulvey de symbolische orde mee in hun analyse. Metz, doet dit vooral om het te scheiden van het imaginaire. Hij geeft weliswaar aan dat een scheiding strikt genomen onmogelijk is—daar het imaginaire en het symbolische elkaars voorwaarden zijn (e.g. Metz 1975: 54)—maar acht het voor zijn analyse desalniettemin nuttig (Metz 1975: 16-8). Voor Mulvey heeft het gebruiken van het symbolische ondermeer een strategisch doel, daar zij als feminist patriarchale discoursvorming kan benaderen met de notie van de symbolische orde.

Uit deze korte schets van enkele hoofdgedachten uit de essays van deze kern auteurs blijkt dat zij alle drie vertrouwd zijn met Lacans theorieën, ze verwijzen naar hem en leggen zijn theorieën correct uit om vervolgens zijn psychoanalytische concepten te appropriëren en toe te passen op de cinema. In die zin worden Lacans concepten aangepast, maar dit gebeurt steeds gerechtvaardigd en met een duidelijk bewustzijn van de auteurs dat zij een aanpassing maken.

Het spiegelstadium is belangrijk voor alle drie de filmwetenschappers, die het projectiescherm als een soort spiegel zien (Baudry 1974-5: 45-6; Metz 1975: 55; Mulvey 1975: 9-10, 12-3). Baudry laat de notie van het symbolische onbesproken en Metz benadrukt dat hij vooral het imaginaire wil gebruiken. Mulvey maakt wel gebruik van het symbolische. Interessant is dat de identificatie die Lacan beschrijft geappropriëerd wordt als de immersie van de toeschouwers door identificatie met de functie van de camera. Tenslotte vindt de eenheidsgedachte (van het lichaam) uiting in de imaginaire controle en eenheidservaring over en met het beeld, en in Mulveys essay specifiek als een Idealich projectie op de sterstatus van de acteurs in de film.

*“technology shapes the very content and form
of the imagination in our time”*

– De Lauretis et al., 1980: viii.

Het imaginaire in de mediawetenschappen

In de media- en communicatiewetenschappen kent het gebruik van de term het (technologisch) imaginaire vele verschillende toepassingen. Doch wanneer men de bekendste nieuwe media readers en theorie (hand)boeken erop naslaat moet men al snel concluderen dat het concept van het technologisch imaginaire ontbreekt in veel van deze publicaties: Wardrip-Fruins et al. *The New Media Reader* (2003); Jones’ *Encyclopedia of New Media* (2003); Everetts en Caldwell’s *New Media: Theories and Practices of Digitextuality* (2003); Hansens *New Philosophy for New Media* (2004); Hassans en Thomas’ *The New Media Theory Reader* (2006); Fuery’s *New Media: Culture and Image* (2008) en Flews *New Media: An Introduction* (2008). Het woord “imaginary” komt er zo nu en dan in voor, maar wordt dan in de alledaagse betekenis gehanteerd als een illusoire verbeelding. Deze zeer brede toepassing van het begrip laten we hier buiten beschouwing.

Waar het imaginaire specifiek door het technologisch wordt voorafgegaan (e.g. “technological imaginary”, “technical imaginary”, “technological imagination” et cetera), wordt deze term zelden gedefinieerd, waardoor we terecht de vraag kunnen stellen of hier wel een concept bedoeld wordt en niet simpelweg “technological” als bijvoeglijk naamwoord voor “imaginary” in de betekenis van een technologische (illusoire) verbeelding.¹¹ Hoewel dit al meer in de buurt komt, is het echter nog steeds te breed.

Interessanter wordt het gebruik wanneer er met het technologisch imaginaire gerefereerd wordt naar een bepaald utopisch discours van technologische vernieuwing. Dit lijkt op een kruising van enerzijds de gedetailleerde toepassing van Lacan in filmwetenschappen en het anderzijds het spreken over utopische projecties op technologische ontwikkelingen. Omdat men gebruik maakt van formuleringen die psychoanalytisch aandoen zoals verlangen (naar compleetheid) en een ideaalprojectie. Wat mij echter uit deze wetenschappelijke publicaties niet duidelijk wordt is de reden

¹¹ Cf. bijvoorbeeld veel van de essays in De Lauretis et al. 1980; Anders Michelsen. 2006. The Imaginary of the Artificial. In *New Media, Old Media: A History and Theory Reader*, red. Wendy Hui Kyong en Thomas Keenan, 233-250. Oxon: Taylor & Francis Group; William Boddy. 2004. *New Media and Popular Imagination*. New York: Oxford University Press; Michael Punt. 2000. *Early Cinema and the Technological Imaginary*. Dissertatie, Universiteit van Amsterdam.

dat men kiest voor de term “imaginaire”, waar in feite een term als utopie of ideologie volstaat. De termen worden dan ook veelal door elkaar heen gebruikt maar een motivatie voor het gebruik van imaginaire ontbreekt, waardoor het idee ontstaat dat imaginaire puur als verbeelding moeten worden opgevat.

Een vergelijkbaar probleem zien we in de belangrijke bundel van De Lauretis et al. *The Technological Imagination: Theories and Fictions* (1980). Al in het voorwoord stellen de auteurs dat technologie onze inhoud en vorm van verbeelding (“imagination”) bepalen. Zij willen een discoursanalyse met betrekking tot de verbeelding in met name de literatuur, in navolging van filmwetenschappen:

“While much work along these lines has been done in other areas, such as cinema, where the technological nature of the medium has required theorists and critics to address this question, such research has not been undertaken in any major way in literary studies.”

(De Lauretis et al. 1980: viii)

Wat de auteurs dus wensen te onderzoeken is hoe onze technologische omgeving ieder aspect in het (literatuurwetenschappelijke) discours bepaald zowel in inhoud als in vorm, zowel in het schrijven als in het lezen (De Lauretis et al. 1980: ix). Een aantal artikelen uit de bundel richt zich dan ook specifiek op literatuur en met name op sciencefiction. Toch zijn er enkele artikelen die het technologisch imaginaire in een utopische projectie gebruiken. Dit betreft met name artikelen in het eerste deel van de bundel verzameld onder de kop “Technology and American Culture”. De belangrijkste zijn Carroll Pursells “The American Ideal of a Democratic Technology” en Michel Benamous “Notes on the Technological Imagination”.

In de introductie van dit eerste deel schrijft Kathleen Woodward: “Today our collective belief in material progress, or desire for it, dominates all others” (De Lauretis et al. 1980: 5). De connotatie van verlangen naar vooruitgang is een verwoording van een utopische projectie. In haar bespreking van Benamous artikel stelt Woodward zelfs dat diens essay “contemporary attitudes [maps] (...) about technology as they are projected in the discourse about our technological culture and its alternative futures” (De Lauretis et al. 1980: 8). De bundel van De Lauretis et al. behoort hiermee tot een van de eerste die spreekt van een technologisch imaginaire. Toch is dit vaak nog erg breed geformuleerd. De toepassing van psychoanalytische

concepten is bovendien erg matig; de meeste artikelen richten zich meer op een imaginaire zoals gevonden in sciencefiction literatuur.

De Franse socioloog Patrice Flichy heeft met zijn boek *The Internet Imaginaire*, dat in 2001 in het Frans verscheen, een belangrijke bijdrage geleverd aan het discours met betrekking tot de nieuwe media ontwikkeling van netwerken en internet. Flichy gebruikt in de in 2007 verschenen Engelse versie van zijn boek namelijk de term “imaginaire” en niet het Engelse equivalent “imaginary” waardoor de term niet louter verbeelding lijkt te betekenen. Toch wordt de term wederom vooral als een soort synthese tussen ideologie en utopie gebruikt. Flichy maakt mijns inziens niet voldoende duidelijk waarom hij nu juist over een imaginaire spreekt; Lacan wordt, spijtig genoeg, niet éénmaal genoemd in zijn boek. Hoewel Flichy het (technologisch) imaginaire voornamelijk in de zin van een utopische projectie hanteert die de samenleving en de ontwikkelingen die daarin plaatsvinden bepaalt, en niet zozeer als een nauwkeurig gedefinieerd analytisch concept, kunnen we toch stellen dat hij een brugfunctie heeft in dit onderzoek. Hij is namelijk de enige auteur die het (technologisch) imaginaire en de (netwerk)maatschappij op zo’n expliciete wijze met elkaar verbindt. Des te opmerkelijk is het dat hij noch Lacan, noch Castells in zijn boek aanhaalt.

Flichy constateert dat de utopische projectie van een kleinschalige digitale intelligentsia (digerati’s) van sciencefictionschrijvers en computerwetenschappers overgegaan is in een imaginaire van de gemeenschap. Hij trekt de notie van het imaginaire daarmee uit over de hele samenleving. Er is volgens hem een collectieve visie ontstaan die de maatschappij stuurt (Flichy 2007: 4, 91), door Flichy ook wel de *cyber-imaginaire* genoemd:

“This was not only the *imaginaire* of a technical project or information highways or the Internet, (...) but that of a new society whose relationships with individuals, the state, and the market were changing. The digerati’s discourse presented us with new forms of politics and economics, and a new definition of the self that emerged with the digital revolution.”

(Flichy 2007: 104)

Hij stelt dat de digerati’s (wetenschappers, schrijvers, filosofen, technici et cetera) die in de begindagen van het internet het debat domineerden en vormden, de eerste aanzet

hebben gegeven voor een cyber-imaginaire. Het imaginaire, de utopische idealen, waarop en waardoor de ontwikkeling van de computer gevormd zijn, werd langzaam overgedragen op het collectief (Flichy 2007: 89-91). Deze notie van het cyber-imaginaire heeft zich volgens Flichy vanuit de Verenigde Staten langzamerhand verspreid tot een universele cyber-imaginaire (Flichy 2007: 211). We kunnen in de overgang naar een cyber-imaginaire direct het verband zien met de sociologen van de netwerkmaatschappij—Castells en Van Dijk—die in een bepaalde zin tot de digerti's behoren. Zij formuleren precies de cyber-imaginaire waar Flichy het over heeft: het technologische netwerk (de mythe die nog enige grond kent in de technologie) wordt geprojecteerd op een niet-technologisch maatschappelijk proces en wordt daarmee een imaginaire. Flichy refereert echter, opmerkelijk genoeg, naar geen van beide auteurs.

Tenslotte is een uitzonderlijke rol in het discours van het technologisch imaginaire weggelegd voor nota bene een handboek. In *New Media: A Critical Introduction* van Lister et al. (2009; eerste druk in 2003) wordt namelijk een duidelijke definitie gegeven van het concept van het technologisch imaginaire nadat er expliciet terugverwezen is naar *The Technological Imagination* van De Lauretis et al., Lacans theorie van het imaginaire, het symbolische en het reële en het gebruik van deze concepten in de filmwetenschappen. Zij schrijven:

“After Lacan, *imaginaire* or the English ‘imaginary’ does not refer, as it does in everyday use, to a kind of poetic mental faculty or the activity of fantasising. Rather, in psychoanalytic theory, it refers to a realm of images, representations, ideas and intuitions of fulfilment, of wholeness and completeness that human beings, in their fragmented and incomplete selves, desire to become. These are images of an ‘other’ – an other self, another race, gender, or significant other person, another state of being. Technologies are then cast in the role of such an ‘other’. When applied to technology, or media technologies in particular, the concept of a technological imaginary draws attention to the way that (frequently gendered) dissatisfactions with social reality and desires for a better society are projected onto technologies as capable of delivering a potential realm of completeness.”

(Lister et al. 2009: 67, cursivering in origineel)

Toch lijkt in Lister et al.'s definitie het Lacaniaanse verhaal vooral een proloog te zijn voor de werkelijke definitie die ze formuleren in de laatste zin van het citaat; “When applied to technology, or media technologies in particular,” suggereert dan ook dat dáár de toepassing in de mediawetenschappen pas begint. Daarnaast lijkt de formulering niet direct vanuit Lacan, maar indirect via de filmwetenschappen en genderstudies te zijn geformuleerd. De notie van het symbolische—bij Lacan niet los te koppelen van het imaginaire—wordt in het citaat niet genoemd, waar ook Baudry het symbolische onbesproken laat en Metz een scheiding van de twee ordes voorstaat. Hoewel Lacan in de tekst wel genoemd wordt, refereren Lister et al. niet naar een publicatie van hem. Daarnaast kan de wat vreemde toevoeging van “(frequently gendered) dissatisfactions” slechts onder invloed van publicaties van Mulvey, De Lauretis en andere belangrijke feministen in de genderstudies, erin zijn gekomen; in ieder geval niet vanuit Lacan. Al deze gebreken daargelaten is de definitie opvallend uitgebreid in vergelijking tot de andere literatuur in het discours.

Het lijkt er dus op dat Lister et al. reeds een herdefiniëring hebben ingezet. Het is dan ook bezwaarlijk dat zij deze definitie poneren als ware dit het standaard gebruik in de mediawetenschappen, in plaats van dat zij duidelijk aangeven dat zij juist een eigen, meer Lacaniaanse, formulering bieden die specifiek is dan het brede gebruik van de utopische projectie die we veelvuldig zijn tegengekomen. Hun verwijzing naar De Lauretis et al. is in dezen dan ook misleidend omdat het doet overkomen alsof zij de basis hebben gelegd voor de door Lister et al. geformuleerde definitie, terwijl we eerder zagen dat in *The Technological Imagination* het begrip veel breder wordt gehanteerd—en dit slechts in enkele artikelen.

Hier rijst aldus de noodzaak tot een herdefiniëring van het technologisch imaginaire in eenduidig Lacaniaanse concepten. Dit zal de kern zijn van het laatste deel van dit hoofdstuk.

II.III. Herdefiniëring van het technologisch imaginaire

Met alle verschillende hiervoor behandelde toepassingen van het technologisch imaginaire mag inmiddels duidelijk wezen dat het concept behoorlijk gevarieerd is en daarmee in veel gevallen tot een onduidelijke term is verworden. Wanneer auteurs niet expliciet aangeven wat er bedoeld wordt met hun gebruik van het technologisch imaginaire zul je dit altijd slechts uit de context kunnen abstraheren. Het is mijns inziens daarom dan ook van belang bij het gebruik van de term een afgebakende definitie te geven. Dit is dan ook de belangrijkste reden voor (de omvang van) dit tweede hoofdstuk geweest. Met Lacans bespreking en de mediawetenschappelijke discoursanalyse in het achterhoofd kunnen we tenslotte een herdefiniëring en appropriëring van het technologisch imaginaire geven.

Technologie en de technologische orde

De term van het technologisch imaginaire bestaat uit twee woorden. Het imaginaire volgens Lacan hebben we reeds uitgebreid besproken, maar het technologische behoeft nog enige korte toelichting. Technologie omringt ons bestaan, het is onze omgeving, onze natuur. Om met Henk Oosterling te spreken: “We leven in een wereld waarin natuur en cultuur zo door technologisering en informatisering worden bepaald dat ze niet meer van elkaar te onderscheiden zijn” (Oosterling 2000: 12). Dit is in feite ook wat Heidegger stelt over de moderne technologie: “Everywhere we remain unfree and chained to technology, whether we passionately affirm or deny it” (Heidegger 2003: 279) en is eveneens vergelijkbaar met McLuhans opvatting van technologie als ons milieu. Ik wil in deze dan ook een Heideggeriaans standpunt innemen en technologie definiëren met wat Heidegger als het wezen van de moderne technologie ziet: een systeem waarin de mens geworpen is (*Gestell*) (Heidegger 2003: 290-1); het overkomt ons, is ons lot, we kunnen ons er niet aan onttrekken, de techniek was er al voor ons en zal er ook na ons zijn (*Geschick*) (Heidegger 2003: 294). De concrete uitwerking van de technologie uit zich desalniettemin in apparaten. Deze kunnen we wel degelijk een instrumentele functie toekennen (hoewel nimmer een neutrale instrumentele functie!). De mens gebruikt de techniek zeer zeker, zo

concludeert Heidegger eveneens (Heidegger 2003: 280). In deze zin is zijn noch mijn visie technologisch deterministisch. Waar we ons echter niet aan kunnen onttrekken is dát we technologie gebruiken. Onze samenleving, zowaar het menselijk bestaan, wordt gekenmerkt door een omgaan met technologie.

We kunnen welhaast spreken van een *technologische orde*, die in feite een onderdeel is van Lacans symbolische orde, maar die in dit onderscheid de onontkoombaarheid aan het systeem van de technologie poogt te benadrukken, vergelijkbaar met de onontkoombaarheid aan de symbolische orde. De technologie, hoewel voortgebracht door de mens, is ons milieu. Zoals het discours van de Ander is zij de technologie van de Ander. Wanneer technologie een niet te bepalen accumulatiepunt bereikt heeft, ontsnapt het aan de macht die de mens er eens over had als louter instrument. Ons gebruik is dan niet meer een optie, maar een noodzaak. Technologie is een belangrijke kandidaat voor een imaginaire identificatie omdat we ons er nimmer aan kunnen onttrekken. Bovendien is de technologie altijd in ontwikkeling en doet het daarom constant een belofte van verandering en verbetering, essentieel voor een wederkerende identificatie.

Individuele en collectieve imaginaire; het Idealich en het Idealwir

In het gebruik van de term van het technologisch imaginaire worden in de media- en communicatiewetenschappen het technologisch imaginaire van het individu en het meer sociologisch technologisch imaginaire van het/een collectief cq. de samenleving dikwijls door elkaar heen gebruikt. Het individuele en collectieve imaginaire zijn inderdaad nauw met elkaar verbonden; zij zijn als de twee gezichten van de Januskop. Onze eigen imaginaire projecties komen immers voort uit de symbolische en technologische orde en daarmee uit het discours en de technologie van de Ander. De technologisch imaginaire identificaties zijn daarom intersubjectief. In deze intersubjectieve doch individueel ervaren imaginaire lijkt een identificatie met de technologie niet zozeer iets te zeggen over de technologie als de Ander die anders is, maar zegt het bovenal iets over het subject zelf als andere-gelijke; de ander is een ideaalbeeld van het ik. Beide technologisch imaginaire uitingen dienen besproken te worden en worden dit ook in de meeste literatuur. Toch moet er steeds duidelijk aangegeven worden of het gebruik van het technologisch imaginaire betrekking heeft op een samenleving of op een individu. Naast het spreken van een Idealich van het individu wil ik daarom een onderscheid maken met het *Idealwir* van het collectief.

Door een onderscheid van deze twee begrippen ontstaat er meer duidelijkheid over de toepassing van het technologisch imaginaire in zijn context. Dit is noodzakelijk in de theoretisch uitbreiding en toepassing van het technologisch imaginaire in onderzoek, maar ook in een discoursanalyse is dit een zinvol onderscheid.

Vervreemding én identificatie

In de mediawetenschappen wordt veelal het *Verfremdungseffekt* benadrukt dat optreedt door identificatie met het *technologisch Idealich*. Het individu realiseert zich dat het nooit aan het ideaalbeeld van zichzelf kan voldoen. De technologische identificatie is echter daarenboven onderhevig aan de ervaring van een imaginaire controle over de technologie, zoals het motorisch onontwikkelde kind een imaginaire controle ervaart over het eigen lichaam door de reflectie in de spiegel. Technologie wordt door het individu ervaren als een product dat onderhevig is aan de macht van de mens als een middel, een instrument, maar vergeet daarmee dat hij onderdeel is van de technologische orde. In die zin is technologie dan ook identiteitsconstruerend. En om die reden is het subject niet louter een verlangend incompleet wezen op zoek naar de vermeende “compleetheid”, maar ervaart hij veeleer door de identificatie de opheffing van het gebrek—*ook al is dit een illusie*. Die ene iPod, dat geërfde horloge, de game-ervaring, die favoriete film, ze worden ervaren als een *onderdeel* van het ik, omdat ze in het imago van het technologisch Idealich gerepresenteerd zijn: een ideaalbeeld van het cybernetisch organisme dat we zijn. Het subject verkeert daarom in de illusie het fundamentele gebrek opgeheven te hebben en is om die reden niet *zozeer verlangend* naar de wording van zijn technologisch Idealich, zoals in de mediawetenschappen doorgaans beweerd wordt, maar het *is* dit beeld en het poogt het tegelijkertijd te zijn, het poogt het in stand te houden en richt zijn bestaan erop in. Zoals de Apple-fanaat zijn bestaan ophangt aan de vele Apple artefacten; zoals de groupie van een band alle cd's, films, t-shirts en andere merchandising bezit, omdat dat hem of haar maakt tot wie hij of zij denkt te zijn.

Dit geldt eveneens voor het collectieve imaginaire van het Idealwir. Zoals Flichy schrijft: “The utopias concerned are not set in another time or space; on the contrary, they are about the evolution/transformation of today's world” (Flichy 2007: 107). Doch in de mediawetenschappen heeft het technologisch imaginaire veelal betrekking op een verwacht utopisch ideaal in de (nabije) toekomst. De identificatie—(gelijkstelling)—vindt echter juist plaats met het ideaalbeeld *in het hier-en-nu*, en is

dus wel degelijk bevredigend. Dankzij Lacan, Flichy maar ook het gebruik van identificatie in de filmwetenschappen als immersie, zien we dat het Idealich in wezen een hier-en-nu ervaring is. Dat er naast vervreemding ook, en bovenal, een identificatie plaatsvindt, doch wel met een beeld, een imaginaire van het ik.

Tegelijkertijd werkt de identificatie zeker ook vervreemdend, dit wil ik absoluut niet ontkennen en dat zal Lacan ook zeker niet doen. Het punt is echter dat die identificatie met het ideaalbeeld, met het imago, desalniettemin wel plaatsvindt. Het Verfremdungseffekt wordt veroorzaakt door de beperkingen die de technologie altijd zal blijven hebben. De technologie kan uiteindelijk nooit opleven tegen het Idealich/Idealwir van de technologie. In die zin is het zeker utopisch. De vervreemdende werking die de metaforische spiegel van de technologie teweeg kan brengen vindt plaats wanneer het ik beseft dat hij *niet* zijn technologisch Idealich is (en vindt in feite gelijktijdig met de identificatie plaats).¹² De vervreemding dient (in de imaginaire orde!) echter als uitzondering en niet als regel gezien te worden. Het ik denkt namelijk steeds zijn Idealich te zijn, maar wordt onvermijdelijk geconfronteerd met de ontdekking dat hij dit niet is. Waarna hij weer een tijdelijk vervangend technologisch artefact vindt dat aan zijn Idealich voldoet. De vervreemding treed op wanneer de technologie kapot gaat, wanneer het iets doet dat niet verwacht wordt, wanneer het verouderd of zijn beperking blijkt, wanneer het individu er op uitgekeken raakt et cetera. De identificatie en vervreemding zijn twee processen die zich feitelijk gezien tegelijkertijd afspelen. Maar omdat er geïdentificeerd wordt met de andere-gelijke (en dus het ik) in plaats van met een daadwerkelijk vervreemdende Ander (die anders is) dienen we identificatie en niet vervreemding als uitgangspunt te nemen.

Ergo: het Verfremdungseffekt van het technologisch imaginaire moet niet zozeer positief geformuleerd worden als de queeste van het subject naar de wording van zijn complete zelf, zoals Lister et al. dit doen. Allereerst omdat dit te veel de nadruk legt op een continue staat van vervreemding die weinig open laat voor het proces van identificatie, maar bovendien ook omdat dit de omgekeerde formulering is van Lacan, die spreekt over een verlangen naar het opheffen van het gebrek-aan-zijn. Het technologisch imaginaire dienen we dan ook negatief te formuleren als een

¹² Deze imaginaire vervreemding (van het ik met zichzelf door zijn Idealich) is een andere vervreemding dan de symbolische vervreemding (van het subject met zichzelf door de realisatie dat hij nooit zijn identiteit kan vangen in taal). Die laatste vorm van vervreemding is, hoewel belangrijk voor Lacan, voor ons in dit geval minder van belang, omdat dit specifiek gaat over de principiële ontoereikendheid van de taal als het discours van de Ander om een “werkelijke” eigenheid uit te drukken; taal valt nu eenmaal niet samen met onze onmiddellijke gewaarwording van het zelf.

wederkerende (staccato) confrontatie met het fundamentele gebrek en het verlangen dit gebrek-aan-zijn op te heffen. Het ik ervaart dus een identificatie *met* het technologisch Idealich en tegelijkertijd een vervreemding *door* het niet bevestigd worden van dit technologisch Idealich.

Hoewel de besproken concepten zijn ontsprongen aan Lacan is er uiteraard sprake van een toeëigening van zijn concepten, wij willen het technologisch imaginaire immers op een andere manier gebruiken dan dat Lacan zijn imaginaire gebruikte; doch wel ingekaderd in enig Lacaniaanse gedachtegoed. Belangrijk in het gebruik van het analytische concept van het technologisch imaginaire, zoals hier besproken, zijn de volgende kernnoties die daarmee verbonden zijn: de technologische orde, het individuele en collectieve imaginaire (en de daaraan verbonden concepten van het Idealich en het Idealwir), het fundamentele gebrek-aan-zijn (de symbolische castratie), het verlangen tot opheffing van het gebrek, de (imaginaire) vervreemding en de imaginaire identificatie met het technologisch Idealich en Idealwir (als andere-gelijke). Met deze concepten zullen we dan ook de ideologische dimensie van het discours van de netwerkmaatschappij analyseren in het laatste hoofdstuk. We pakken hiermee de draad weer op, waar we die in het eerste hoofdstuk hebben achtergelaten.

III

Het netwerk imaginaire

“one of the things we must guard most against is to understand too much, to understand more than what is in the discourse of the subject. To interpret and to imagine one understands are not at all the same things. It is precisely the opposite.”

— Lacan 1988: 73.

Aan het einde van het eerste hoofdstuk hebben we kort geconcludeerd dat onderzoekers van de netwerkmaatschappij pretenderen een descriptieve analyse te geven van maatschappelijke processen, maar dat zij naast hun beschrijvende ook (en vooral) een construerende rol hebben. Zij vormen een imaginaire kader waarin een technologische ontwikkeling vorm krijgt (Flichy 2007: 6). Dit kader bepaald onze visie op de wereld en onze visie op technologie als constructie van de technologische orde. Het discours krijgt volgens Barney hiermee een ideologische dimensie:

“Intellectuals, including Castells himself, have begun to refer to networks not simply as a sociological reality that we should recognize, but also as a ‘superiour organizational form’ upon which an entire social order can, and probably should, be built. Here, the artifice of networks is naturalized and held up as a standard of near perfection. In the theory of the network society, networks are not just identified and described, they are reified and fetishized. In this respect, the discourse of the network society takes on ideological, as opposed to strictly sociological, proportions.”

(Barney 2004: 179)

De panadaptionele projectie van het netwerk vormt dus een richtlijn van normen en verwachtingen van en voor de hedendaagse maatschappij. Volgens Barney wordt deze standaard door Castells beoordeeld als een die perfectie nadert. Dergelijke normatieve beoordelingen bouwen het ideologisch en daarmee het imaginaire karakter van het discours uit. In beschrijvingen van de netwerkmaatschappij stellen Castells en anderen niet alleen dat de netwerkorganisatie een sociologische werkelijkheid is, maar ook dat het de—tot op heden—best mogelijke organisatievorm is: “As an alleged fact, the Network Society becomes the standard for what is normal, desirable, and for what we can reasonably expect” (Barney 2004: 180). Het collectieve gebrek-aan-zijn wordt opgeheven door het technologisch Idealwir, gerealiseerd in de technologische ontwikkelingen van nu en hun (verwachte) uitkomst in de nabije toekomst. Het feit dat de ontwikkelingen nog steeds bezig zijn, is de oorzaak dat de imaginaire identificatie met het technologisch Idealich van het individu en het Idealwir van het collectief zich in het hier-en-nu voltrekt en daarmee de belofte op een voorlopige basis lijkt in te lossen.

Het is specifiek in de overgang van een beschrijving van technologische netwerken naar een beschrijving van de maatschappij als netwerk dat het technologisch imaginaire van de netwerksamenleving ontstaat. Er is in de beschrijving geen directe koppeling met een technologie, maar er is slechts een imaginaire constructie die zich op technologie baseert. Dit is wezenlijk voor de vorming en het ontstaan van het technologisch imaginaire, of wat Flichy, omdat het specifiek betrekking heeft op de digitale media, het cyber-imaginaire noemt (Flichy 2007: 104). Zijn gebruik van imaginaire heeft in deze zin vooral de betekenis van een ideologische illusie:

“Linked to no specific project and intended for no particular public, it is a complete imaginary construction encompassing all aspects of the new digital society: individual life, relations between body and mind, micro- and macrosocial management of society, and production and distribution of wealth.”

(Flichy 2007: 107)

Een illusie, omdat dat waar de term netwerk naar verwijst in technologische zin (fysieke verbindingen) in projectie op de samenleving ontbreekt; en ideologisch,

omdat de (positieve) connotaties die de term netwerk heeft, getransporteerd worden in het gebruik bij de beschrijving van de samenleving.

Dit technologisch imaginaire ontstaat allereerst bij een intelligentsia van wetenschappers, filosofen en kunstenaars (digerati's). Sociologen als Castells en Van Dijk gebruiken in hun analyse van de samenleving de termen die oorspronkelijk gehanteerd werden voor de technologie. Hiermee hanteren zij de term als een metafoor. De metafoor "werkt" doordat deze gedragen wordt door technologisch imaginaire connotaties die maken dat men niet meer doorheeft dat het gebruik ervan metaforisch is; de metaforische functie verdwijnt achter zijn descriptieve pretentie die eigenlijk een vervanging van een abstractum is.

Het verschil tussen de toepassing van de term netwerk op fysieke dan wel abstracte "verbindingen" en het onderscheid dat Raab en Kenis in het verlengde hiervan maken tussen "networktheories" en "a network theory of..." is zinvol om het verschillende gebruik van de term netwerk te ontsluiten. Het verschil tussen enerzijds een analyse en anderzijds een constructie is echter niet zo rigoureuus te maken als dat een dergelijk onderscheid wellicht lijkt te impliceren, getuigen de opvatting van Wellman et al. dat de technologische en sociale netwerken steeds meer samenvallen. Zijn het dan sociale netwerken die zich volgens het technologisch model/infrastructuur organiseren? Of is het een technologisch model dat, bij uitkomst, op een sociale manier georganiseerd blijkt? Of is het beide?

De technologische netwerken waren altijd al tevens de sociale netwerken (doch niet vice versa!). De verbindingen gerealiseerd op een technologisch niveau zijn uiteindelijk altijd *tussen* individuen, want daar is waar zij tussen dienen te bemiddelen, te mediëren. Zij het wegen, telefoonkabels, boeken of sites. Uiteraard zijn er aan elkaar gelinkte netwerken van computers die met elkaar data uitwisselen als zijnde een neurale netwerk. Maar uiteindelijk komt ook deze data altijd terecht bij individuen die deze gegevens opvragen. Een onderscheid tussen de twee moet dan ook niet zo rigoureuus getrokken worden.

Connotaties van een technologisch imaginaire

De connotaties van de netwerkmaatschappij behoren tot het domein van het imaginaire daar ze aan een betekenis andere positieve dan wel negatieve bijbetekenissen *toevoegen* die niet direct betrekking hebben op de algemene

betekenis, of dat waar de term naar refereert, anders dan een associatie.¹³ Zij werken dan ook positief of negatief versterkend. Een term als vernieuwing draagt onder andere connotaties van verandering, verbetering/vooruitgang en avant-garde. De term netwerk wordt gedragen door connotaties die zijn ontstaan in het gebruik van het begrip voor het technologische netwerk van verbonden computers. Deze connotaties vormen de term netwerk dan ook veel meer dan vergelijkbare maar neutralere metaforen als raster en matrix, die Barney wel gelijkstelt aan elkaar (Barney 2004: 2). De metafoor van het web heeft met zijn toepassing ervan in de term World Wide Web wel overeenkomstige doch minder sterke connotaties dan die van het netwerk.

In het eerste hoofdstuk beschreven we twee soorten connotaties met betrekking tot het netwerk. Het eerste soort zijn connotaties met betrekking tot het woord zelf. De toevoeging van “werk” geeft de term een actieve be-werk-stellende connotatie van een werkwoord. Daarnaast doet het denken aan vergelijkbare termen die eindigen op -werk zoals bouwwerk en kunstwerk. Beide worden getypeerd door een structuur, door een rangschikking van vormen. Het netwerk krijgt aldus een actieve connotatie van een structuur. Het tweede soort connotaties, die uiteraard overlappen met de eerste soort, zijn de technologisch imaginaire idealen die geassocieerd worden met nieuwe media en digitalisering. We noemden: continue verbondenheid; vernieuwing; democratisering door vrije toegankelijkheid, gelijkwaardigheid, decentralisering en openheid (van informatie); dynamiciteit en stabiliteit.

De continue verbondenheid is het ideaalbeeld van de mogelijkheid overal en altijd gebruik te kunnen maken van het World Wide Web, maar ook de Idealich identificatie met het imago van het via de computer en telefoon verbonden subject met vrienden, familie, kennissen en zelfs volslagen vreemden.

In onze Westerse “Verlichte” samenleving, waar democratie vrijwel noodzakelijk met positieve connotaties verbonden is, staat de democratisering van het internet dan ook voor het ideaalbeeld van de vrije toegankelijkheid die ieder autonoom subject verwacht heeft te hebben om gebruik te maken van het internet en de technologie in het algemeen. Hierin is iedere gebruiker—net als iedere burger in een democratie—gelijkwaardig. Uiteraard zijn er in beide gevallen veel

¹³ Iedere betekenis van een woord ontleent zijn betekenis aan andere woorden, aan zijn inbedding in een taal—zo stellen De Saussure, Lacan, Wittgenstein en veel andere filosofen. De lijn tussen betekenis en bijbetekenis/connotatie (“in additie tot de algemene betekenis”) is dan ook niet zuiver te trekken.

tegenargumenten te noemen (zoals de *digital divide* die zich in al zijn verscheidenheid openbaart). De decentralisering, die netwerken vaak toegeschreven wordt, heeft eveneens een democratische lading. Technologische netwerken worden in het Idealwir niet langer vanuit één punt bestuurt; het netwerk is niet van een centraal punt afhankelijk in informatievoorziening noch in zijn bestaan. Hieruit spreekt ook de openheid van informatie—er is geen censuur—en de stabiliteit van het netwerk—als je computer crasht kan je nog steeds online je mails bekijken. Dit laatste facet is ook een belangrijk onderdeel van de dynamiciteit van het netwerk.

In de technologische formulering kunnen we al heel wat kanttekeningen plaatsen bij dergelijke ideale opvattingen die het imaginaire van het netwerk/het World Wide Web uitmaken. In de extrapolatie van de term naar de samenleving is in veel gevallen echter niet eens duidelijk *hoe* en *waar* deze connotaties nog precies betrekking op hebben. Toch worden veel van hen impliciet en zelfs expliciet aangetroffen bij de netwerksociologen. Zo schrijft Castells:

“A network-based social structure is a highly dynamic, open system, susceptible to innovating without threatening its balance. Networks are appropriate instruments for a capitalist economy based on innovation, globalization, and decentralized concentration;”

(Castells 2010: 501-2)

De technologische uitwerking zorgt voor deze normatieve beoordeling van het netwerk als structuur voor de maatschappij. Voor Castells zijn netwerken, voor een kapitalistische maatschappij als de onze, geschikte middelen om deze idealen (van vernieuwing, globalisering en decentralisatie) te bereiken.

De M-Theoretische status van de theorie van de netwerkmaatschappij

Deze beschrijvingen van de maatschappij vertonen een wonderbaarlijke gelijkenis met de grote metaforische en utopische omschrijvingen van de wereld uit de zeventiende en achttiende eeuw (Flichy 2007: 107), vergelijkbaar met Julien Offray de La Mettrie's heden ten dage als radicaal (en achterhaald) beschouwde mechanische kijk op de wereld en de mens als niets anders dan een machine, een uurwerk (hoewel het materialistische wereldbeeld en deze ideeën binnen enkele richtingen van

bijvoorbeeld de Cognitieve Kunstmatige Intelligentie nog steeds een LaMettrianse inslag vertonen).

Wanneer de essentie van een maatschappij gevangen wordt in een alles overkoepelende technologische beschrijving, zoals sommige natuurkundigen trachten de alles onderliggende theorie te ontdekken in bijvoorbeeld de M-Theory, zouden we met Lacan, en dat wat doorgaans verstaan wordt onder het postmodernistische gedachtegoed, kunnen concluderen dat er slechts een leegte wordt opgevuld met één der arbitraire signifiants. Deze beschrijving fungeert dan een tijd als het technologisch Idealwir van de maatschappij, die het fundamentele gebrek in potentie kan opheffen. Als identificatie van het individu met het technologisch Idealich bevredigt het voorlopig. Doch net als het subject zichzelf niet kan vangen in taal is dit ook voor een maatschappij onmogelijk.

Die vermeende structuur vindt zijn oorsprong onder andere in het veelvuldige gebruik van kwantitatieve gegevens, zoals dat in de analyse van de netwerkmaatschappij opvallend toegenomen is (Raab en Kenis 2009: 203). De empirische pretentie—alsof gegevens niet al geordend zijn en niet geïnterpreteerd dienen te worden—leiden veel te snel tot conclusies die geacht wordt gebaseerd te zijn op een onderliggende structuur.

De alles overkoepelende theorieën die de samenleving proberen te beschrijven vormen welhaast het hoogst haalbare imaginaire voor het collectief. Dit komt door het holistische en vanzelfsprekende karakter van dit imaginaire. Er treedt binnen een heersend paradigma dan ook geen wezenlijke vervreemding op, doch juist een gelijkstelling, een identificatie, met het Idealwir. De onvermijdelijke vervreemding, die vaak op een individueel niveau begint als een vervreemding van het Idealich, kan op de langer termijn—mits door de juiste mensen adequaat uitgedragen—tot een paradigma wisseling voor het gehele collectief leiden. Maar voordat we spreken over wisselingen van paradigma's, zal eerst maar eens moeten blijken in hoeverre de netwerkmaatschappij zich als paradigma zal manifesteren, ook al is hij goed op weg.

Het technologisch imaginaire van het discours van de netwerksamenleving is, concluderend, voornamelijk een discours van een collectief imaginaire. Dit is kenmerkend voor een sociologische beschrijving omdat in dergelijk onderzoek de maatschappij in zijn bredere werking centraal staat. De identificatie die er daarom plaatsvindt is er dan ook een met een Idealwir van het netwerk.

De betekenis van een maatschappij die gestructureerd is als een netwerk ontstaat voornamelijk in de (positieve) connotaties die de term netwerk met zich mee brengt. In de technologie ligt dan ook de link naar een klein-collectief tot individueel imaginair van de technologie. Het technologisch Idealich waarmee we ons identificeren wordt in hoge mate bepaald door de technologische orde waarin we toetreden. De hedendaagse ontwikkeling van technologische netwerken is niet langer iets waar we voor kunnen kiezen, maar waarin we noodgedwongen mee moeten gaan.

Doch, om de beschrijvingen van de netwerkmaatschappij reeds als een paradigma te bestempelen, zoals ik in mijn introductie deed en nu ook hier heb gedaan, is enigszins vooruit lopen op de zaken. De technologische ontwikkelingen gaan hard en hoewel de idee van het netwerk toch een redelijke constante lijkt, is het geen garantie dat dit ook in de toekomst zo zal blijven. Daarnaast is in met name de Geesteswetenschappen steeds meer de idee van een kenbare essentiële waarheid losgelaten en zijn we ons sinds Thomas Kuhn bewust van de aanwezigheid van doctrines binnen een algemeen geaccepteerd paradigma—wat overigens nog niet betekent dat we ons er eenvoudig aan kunnen onttrekken.

Cruciaal blijft echter dat we steeds alert blijven op wetenschappelijke en populaire vertogen waarin betoogt wordt dat de maatschappij onder één *common denominator*, zoals netwerken, zijn te vangen. Ik hoop het belang van deze alertheid in deze scriptie afdoende uitgedragen te hebben.

Epiloog:

De metafoor van het moderne verlangen

De technologische ontwikkelingen van digitalisering hebben veel verandering gebracht die met betrekking tot nieuwe media allerlei positieve connotaties zijn gaan dragen. Technologie wordt, zoals in de geschiedenis wel vaker is voorgekomen, gebruikt om de maatschappij te beschrijven; hiermee ontstaat een technologisch imaginaire. De belangrijkste metafoor die als beschrijving van de hedendaagse maatschappij centraal staat is die van het netwerk. Waar het netwerk in technologische zin nog verwijst naar een fysieke structuur is deze in de sociale toepassing afwezig omdat de term wordt gebruikt ter vervanging van abstracte begrippen zoals relatie, verbinding en verhouding. De positieve connotaties die met de technologische term geassocieerd worden, nemen in de beschrijving van de maatschappij de vorm van utopische idealen aan. Het vertrouwen in de technologie om het fundamentele verlies van de symbolische castratie op te heffen, ontstaat doordat technologie altijd in verandering is en voortdurend beloftes van verbetering (van het leven) maakt.

In deze scriptie heb ik middels een geherdefinieerd concept van het technologisch imaginaire proberen aan te tonen dat in de contemporaine tijd netwerken tot de heersende ideologie zijn gemaakt door deze technologie te verheffen tot het nieuwe moderne verlangen. Ik was daarbij genoodzaakt eerst het technologisch imaginaire duidelijk te (her)definiëren. Daarbij heb ik de keuze gemaakt terug te gaan naar de oorsprong van de term zoals geformuleerd door de Franse denker Jacques Lacan, waardoor er naast een herdefiniëring ook een discoursanalyse van de term noodzakelijk bleek. Geenszins probeer ik te stellen dat dit de enige juiste methode is,

noch dat mijn huidige definitie sluitend is. Veeleer moet mijn poging gezien worden als een eerste stap om het technologisch imaginaire tot een duidelijker analytisch concept te maken.

In vervolgonderzoek is het interessant om de Actor-Network-Theory mee te nemen in de analyse van het wetenschappelijke discours. Daarnaast lijkt het met name relevant om ook het populair (wetenschappelijk) discours met betrekking tot de netwerkmaatschappij te onderzoeken. Ook kan het concept van het technologisch imaginaire nader onderzocht worden en kan de herdefiniëring uitgebreid, aangepast dan wel vanuit een andere interpretatie benaderd worden. Het lijkt mij echter verstandig steeds vanuit Lacan, en door Lacan geïnspireerd, de term te benaderen. Het is immers vanuit zijn invloed dat het technologisch imaginaire zijn huidige (weliswaar vage) invulling heeft gekregen. In relatie tot de discoursen die beschrijvingen van een samenleving in termen van de technologie formuleren, is het concept van het technologisch imaginaire echter onontbeerlijk.

Literatuur

- Barney, Darin. 2004. *The Network Society*. Cambridge: Polity Press.
- Baudry, Jean-Louis. 1974-1975. Ideological Effects of the Basic Cinematographic Apparatus. *Film Quarterly* 28 (2): 39-47.
- Castells, Manuel. 2001. *Internet Galaxy: Reflections on the Internet, Business, and Society*. Oxford: Oxford University Press.
- 2010. *The Rise of the Network Society*. Malden: Wiley-Blackwell.
- Dijk, Jan van. 1999. *The Network Society: Social Aspects of New Media*. Londen: Sage.
- Flichy, Patrice. 2007. *The Internet Imaginaire*. Cambridge: MIT Press.
- Foucault, Michel. 1988. *De orde van het spreken*. Meppel: Boom.
- Heidegger, Martin. 2003. The Question Concerning Technology. In *Martin Heidegger: Philosophical and Political Writings*, red. Manfred Stassen, 279-303. New York: Continuum.

- Lacan, Jacques. 1993. *Écrits: A Selection*. Londen: Routledge.
- 1988. *The seminar of Jacques Lacan. Book I: Freud's Papers on Technique 1953-1954*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 1991. *The seminar of Jacques Lacan. Book II: The Ego in Freud's Theory and in the Technique of Psychoanalysis 1954-1955*. New York: W.W. Norton & Company.
- Lauretis, Teresa de, Andreas Huyssen en Kathleen Woodward. 1980. *The Technological Imagination: Theories and Fictions*. Madison: Coda Press.
- Lister, Martin, Jon Dovey, Seth Giddings, Iain Grant en Kieran Kelly. 2009. *New Media: A Critical Introduction*. Londen: Routledge.
- McLuhan, Marshall. 2002. *Media begripen: De extensies van de mens*. Amsterdam: Nieuwezijds.
- Metz, Christian. 1975. The Imaginary Signifier. *Screen* 16 (2): 14-76.
- Mooij, Antoine. 2002. *Psychoanalytisch gedachtegoed: Een modern perspectief*. Meppel: Boom.
- 1979. *Taal en verlangen: Lacans theorie van de psychoanalyse*. Meppel: Boom.
- Mulvey, Laura. 1975. Visual Pleasure and Narrative Cinema. *Screen* 16 (3): 6-18.
- Oosterling, Henk. 2000. *Radicale Middelmatigheid*. Meppel: Boom.
- Raab, Jörg en Patrick Kenis. 2009. Heading Toward a Society of Networks: Empirical Developments and Theoretical Challenges. *Journal of Management Inquiry* 18 (3): 198-210.

Schokker, Johan en Tim Schokker. 2000. *Extimiteit: Jacques Lacans terugkeer naar Freud*. Amsterdam: Boom.

Stalder, Felix. 2007. *Manuel Castells: The Theory of the Network Society*. Cambridge: Polity Press.

Wellman, Barry, Janet Salaff, Dimitrina Dimitrova, Laura Garton, Milena Gulia en Caroline Haythornthwaite. 1996. Computer Networks as Social Networks: Collaborative Work, Telework, and Virtual Community. *Annual Review of Sociology* 22: 213-238.

